

Gården Stora Torp

En kulturhistorisk värdering

Per Hallén

Michelle Joannides Barr, Jonas Karlsson, Anna Lindqvist, Teresia Millberg

UNIVERSITY OF GOTHENBURG
SCHOOL OF BUSINESS, ECONOMICS AND LAW

December 2014

Förord

Stora Torp och dess bevarade byggnader utgör en sista rest av de stora gårdar, vilka förr omgav staden Göteborg. Under det senaste århundradet har nästan alla av Stora Torps granngårdar uppslukats av den växande staden. Bland göteborgare är det stora vita "stenslottet", den före detta huvudbyggnad vid gården, välbekant. Stora Torp är unik då inte bara huvudbyggnaden finns kvar, utan även ekonomibyggnaderna och flera av torpen på utmarken upp mot Delsjön.

Det är viktigt att denna gård bevaras för framtiden och fortsätter att utgöra en entrémiljö för Göteborgs invånare.

Detta arbete utgör ett första steg i undersökningen av Stora Torps historia och framtidsmöjligheter. Nästa år kommer Delsjöområdet och Stora Torp att lyftas fram i ett paper till konferensen "Large Parks in Large Cities" som organiseras av WWF (Världsnaturfonden) i Stockholm 2-5 september. I detta kommande paper skall områdets 1900-tals historia att granskas med fokus på hur Delsjöområdet förvaltats i jämförelse med andra jämförbara naturområden.

Masterkursstudenterna vid institutionen för Kulturvård, Michelle Joannides Barr, Jonas Karlsson, Anna Lindqvist och Teresia Millberg har gjort en stor insats. Docent Ulrich Lange¹ vid institutionen för Kulturvård har bidragit med värdefulla synpunkter och kommer att vara med i det fortsatta forskningsarbetet kring Stora Torp.

Författarpresentation

Per Hallén, fil. dr i Ekonomisk historia och projektledare för "Stadens gröna sida"² där Göteborgs större rekreationsområdets framväxt under 1900-talet studeras och placeras in i ett internationellt perspektiv. Per Hallén är även författare till guideboken "Storstadens utmark. Delsjöområdets historia under 10 000 år" och "Delsjön i människans tjänst" i Göteborgs Hembygdsförbunds årsbok *Göteborg förr och nu*.

I arbetet med denna förstudie har flera masterkursstudenter vid institutonen för Kulturvård gjort en stor insats med att inventera och granska byggnaderna och kulturmiljön vid Stora Torp. Deras texter ha legat till grund för några av avsnitten i detta arbete. Michelle Joannides Barr och Jonas Karlsson har framförallt arbetat med byggnaderna, Anna Lindqvist och Teresia Millberg har undersökt parklandskapet och de fortsätter med en fördjupad kartläggning av vilka växtarter som finns representerade vid Stora Torp och även vid torpen längre upp mot Stora Delsjön.

Metodpresentation

Denna kulturhistoriska värdering har hämtat idéer från Riksantikvarieämbetets vägledning som formulerades av Axel Unnerbäck 2002.³ Men, liksom de flesta andra som använt Unnerbäcks text finns det undantag och avvikelser. En god presentation av de problem som möter författare av kulturhistoriska värderingar återfinns i en metodutveckling för kulturhistorisk bedömning av parker från 2011 som utgivits av Stockholms stadsmuseum.⁴ Även DIVE har varit vägledande i arbetet med denna undersökning.⁵ Vi har delvis följt deras mall och i den sammanfattande kulturhistoriska värderingen av Stora Torp lyfts de unika värdena fram: samhällshistoria, pedagogik, personhistoria och upplevelsevärden.

1 Ulrich Lange har publicerat flera viktiga arbeten kring lantbrukets ekonomibyggnader. "Den föränderliga ladugården" Byggnadskultur Tidsskrift för byggnadsvård. 2007:2. samt Ladugården: om lantbrukets bebyggelse och arkitektur 1600-2000, Stockholm, 2011.

2 Finansierat av Stiftelsen Anna Ahrenbergs fond för vetenskapliga m.fl. ändamål, som en del i satsningen på att främja ny forskning om Göteborg och dess invånare inför stadens 400-årsjubileum.

3 Unnerbäck 2002.

4 Kulturhistorisk bedömning av parker och grönområden 2011:4.

5 Dag & Westerlind 2009.

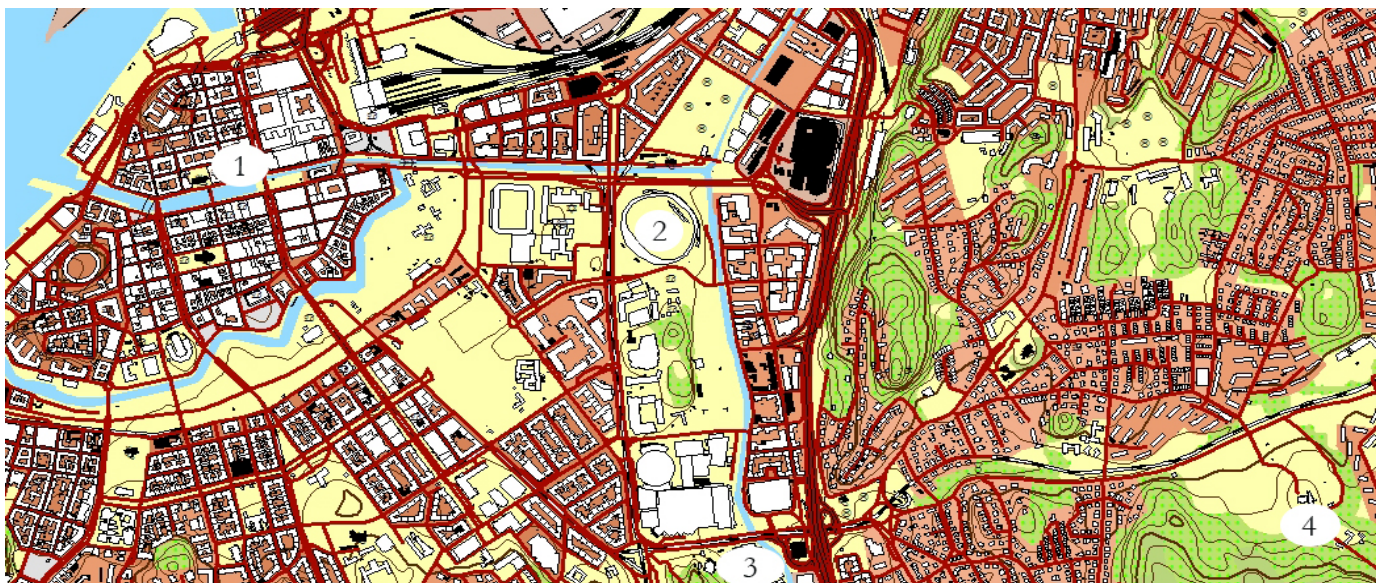
Innehåll

Stora Torps läge och tillgänglighet	4
Stora Torps historia - en översikt	6
Byggnader vid Stora Torp	8
Torpen under Stora Torp	24
Upplevelsevärde och landskap	28
Grönområden vid Stora Torp	31
Sammanfattande kulturhistorisk värdering av Stora Torp	34

Exempel på handlingar ur Stora Torps egendoms arkiv - GLA/A0380.

Stora Torps läge och tillgänglighet

Stora Torp (nr 4 på kartan ovan) ligger endast 3 kilometer från centrala Göteborg och utgör en av de bästa entréerna till Delsjöområdet och är den entrée som är lättast att nå med kollektivtrafiken.

Teckenförklaring: Nr 1: Gustav Adolfs torg. Nr 2: Nya Ullevi. Nr 3: Liseberg. Nr 4: Stora Torp.

Stora Torp har under mer än hundra år varit en populär entré till Delsjöområdet. De senaste åren har antalet besökare i Delsjöområdet ökat från omkring en miljon till närmare en och en halv miljon vilket gör området till det ojämförligen mest välbesökta naturområdet i Göteborg.

Stora Torps entré ligger 250 meter från spårvagnshållplatsen Bögatån. Det kan jämföras med Skatås dit besökaren har 800 meter att gå från hållplatsen, dessutom uppför en ganska brant backe.

Utöver tillgängligheten är Stora Torp en av de mest tilltalande entréerna för de som inte önskar att mötas av motionsanläggningar och omklädningsrum utan istället önskar natur- och kulturhistoriska upplevelser under sitt besök.

På den tomt där TV- och radiohuset tidigare låg kommer det inom de närmaste åren att byggas omkring 500 nya lägenheter vilket kommer att öka antalet besökare ytterligare.

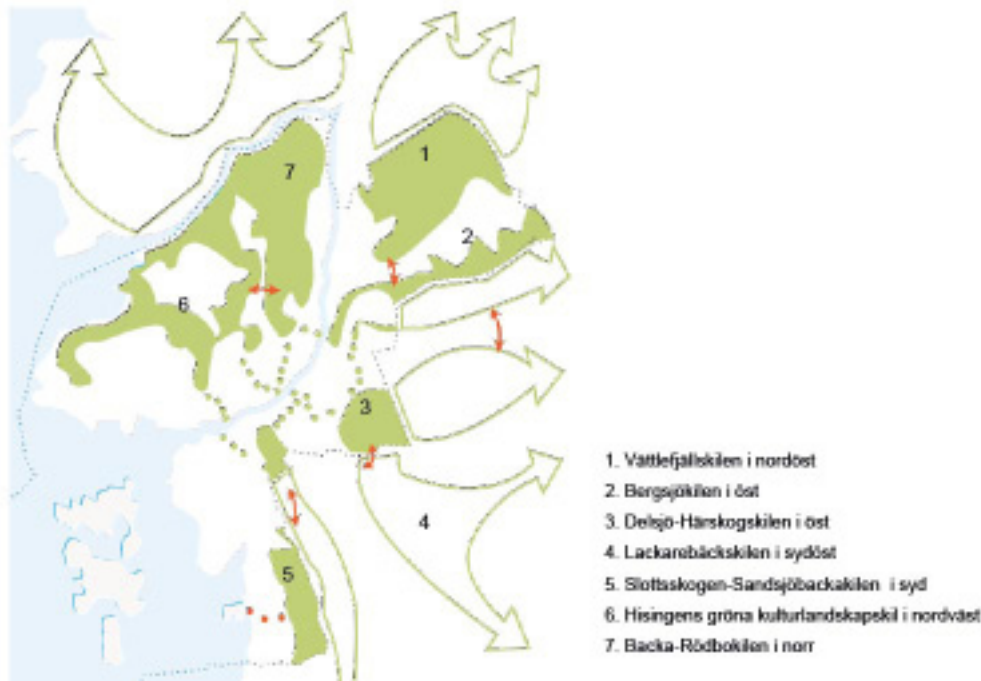
Den nya bebyggelsen gör också att det finns möjlighet att lyfta fram promenadstråket genom bebyggelsen fram till skogslandskapet och gårdens gamla byggnader.

I slutet av denna text framförs några idéer kring hur gårdens byggnader skulle kunna användas i framtiden för att skapa en tilltalande och levande miljö.

Foto från ca 1902 - Stora Delsjön, var under början av 1900-talet populär framförallt vintertid. Det rådde badförbud i sjöarna fram till 1960-talets slut. Fotograf okänd. Göteborgs Stadsmuseum.

Stora Torp - Porten till Delsjö-Härskogskilen

Gröna kilar enligt Grönstrategi för en tät och grön stad. Göteborgs stad. Park och Natur 2014-02-10.

Våren 2014 antogs Göteborgs nya grönstrategi där Delsjö-Härskogskilen utgör en viktig del. Stora Torp är den mest centralt belägna entrén till detta stora natur- och rekreationsområde vilket har utpekats som ett naturområde med särskilt stora värden.¹

De gröna kilararna är även viktiga för Göteborgs regionen² där det nu pågår ett större LONA projekt kring Delsjö-Härskogskilen.³ Redan 2003 föreslog Länsstyrelsen i Västra Götaland att hela Delsjöområdet skulle få ett stärkt skydd och gården Stora Torps betydelse för området betonades.⁴

Arbetet med de gröna kilararna har nyligen påbörjats i Göteborgsregionen. Givetvis får växter och djur det största utrymmet i de tidiga skrifterna kring de gröna kilararna. Men, blickar man mot Stockholm där ett motsvarande arbete pågått under en längre tid visar det sig att även andra värden lyfts fram som viktiga i dessa gröna områden. I en innehållsrik rapport kring upplevelsevärden i "Görvälnkilen" från 2004 betonas de historiska lämningarnas betydelse för besökarna.

Ett citat ur den rapporten återfinns till höger på denna sida. Texten är tänkvärd och ger en god sammanfattning av orsakerna till att Stora Torp har en viktig plats i en av Göteborgs stora gröna kilar.

1 Grönstrategi för en tät och grön stad. s. 15.

2 Strukturbild för Göteborgsregionen. 2008. s. 9.

3 Delsjön-Härskogen - Pilotprojekt i en av de gröna kilararna (<http://www.grkom.se/toppmenyn/samverkansomraden/miljosamhallsbyggnad/miljo/gronstruktur/lonaharskogen.4.51c1fe4013b37bc094e8000742.html>)

4 Den tätortsnära naturen i Göteborgsregionen 2003. s. 71-72.

"Kulturhistoriska miljöer har en viktig betydelse för att människan ska kunna förstå samhällets utveckling och känna tillhörighet och identitet med sin omgivning. Genom att uppleva spår av mänsklig verksamhet och boende genom olika tidsåldrar, tydliggörs våra historiska rötter och det blir lättare att förstå olika samband. Som exempel kan nämnas torpgrunder i skogen, äldre trädgårdar och gamla vägdragningar. Områdena berättar också om historiska händelser, konst och litteratur. Kulturhistoriska miljöer sammanfaller ofta med odlingslandskapet i regionens gröna kilar. Ett levande jordbrukslandskap med åkrar och betesmark är en stor kontrast till det urbana stadslandskapet. Doffer och ljud från bondgårdar, nyplöjd åker och betesdjur är en viktig del av upplevelsen.

Upplevelsevärdet motsvaras på kartan av äldre bebyggelse med omgivningar, kulturlandskap med ängs- och hagmarker, jordbruksmark i drift. Här finns också kulturhistoriska element i form av fornminnen eller spår av äldre verksamhet och boende i både öppen mark och skogsmark samt aktiva jordbruk och stall.

Upplevelsevärdet är känsligt för stora, "fula" anläggningar i landskapet, okänslig exploatering, bristande skötsel och förvaltning samt igenväxning av odlingslandskapet. Området används för att promenera, cykla, för picknick, ridning, skidåkning med mera samt för att lära sig om historien.

Upplevelsevärdets kärna består av kulturhistoriska bebyggelsemiljöer med omgivande kulturlandskap. Dessa parametrar är grunden för ett mycket högt värde,"¹

1 Görvälnkilen 10:2004, s. 34.

Stora Torps historia - en översikt

Medeltid

Byn Torp har sitt ursprung i medeltiden, men det är med dagens kunskapsläge omöjligt att avgöra när de första husen i byn uppfördes. Byn bildades troligen när gården Kärra (idag Kärralund) utvidgade sina ägor och bröt ny mark.¹

1500-och 1600-talen

I jordeböckerna från 1500-talet påträffas byn Torp för första gången i skriftliga källor. I jordeboken namnges de två bönderna Jon och Jöns i byn Torpit. Drygt hundra år senare omtalas uttryckligen Stora och Lilla Torp i domboken.² Under 1500-talet styrdes byn av den maktfullkomliga Ebba Månsdotter som låg i ständig fejd med sina grannar, och de var många då hon var en stor godsägare. En av många processer handlade om en stor hage som hon låtit bygga från sin gård Kärra (lund) och upp mot Delsjön. Hagen hade berövad många bönder deras skog och kvarnfall vilket givetvis väckte vrede. Efter en utdragen rättsprocess fick bönderna rätt mot Ebba och hagen måste rivas.³ Under 1600-talet ägde släkten Wrangel byn Torp, gården Kärra och även Lärjeholm som var huvudgården i detta lokala godskomplex. Det är troligt att det var under deras tid som ägare då stenmagasinet uppfördes, två liknande byggnader fanns tidigare även vid granngården Kärra (lund).

1700-talet

Adelsfamiljer hade under århundraden kontrollerat byn Torp. Under 1700-talet ändrades lagen och möjliggjorde för ofrälse att köpa frälsejord. Lagändringen fick omedelbar effekt, större delen av frälsejorden kring Göteborg kom att köpas upp av välbeställda personer från staden. Stora Torp var inte något undantag när stadskassören i Göteborg Nils Kollinius köpte hälften av Stora Torp för 1500 daler silvermynt år 1749. Den andra delen av gården köptes av Jon Ohlsson som sedan tidigare var bosatt i byn. Jon stannade kvar på gården fram till 1760-talet. Därefter sålde han sin gård till Erik Westerberg som då även övertagit Nils Kollinius ägohälfv av Stora Torp. Lilla Torps gårdar, som låg inom samma byplats som Stora Torps, köptes av stadsarkitekten i Göteborg, Carl Wilhelm Carlberg.

Den gamla byplatsen avvecklades efter mitten av 1700-talet. Förändringen inleddes när Carlberg uppförde en ny huvudbyggnad för Lilla Torp vid nuvarande Iskällareliden. Även Stora Torp fick en ny huvudbyggnad under kronobefallningsmannen Jonas Simbergs tid som ägare. Den nya huvudbyggnaden uppfördes på den plats

där idag det stora vita ”stenslottet” reser sig. När den nya huvudbyggnaden var klar lät Simberg riva de gamla gårdsbyggnaderna nära stenmagasinet. Kvar på den gamla byplatsen fanns därefter två gårdar som tillhörde Lilla Torp. Det är oklart exakt när de försvann, men det bör ha skett senast 1785.⁴

1800-talet

Fram till år 1814 odlades allt mer jord upp på utmarkerna intill gårdens ägor. Stora delar av det som idag är golfbana var då åkermark som skapades genom dikning av mossmarker. De framgångsrika odlingsprojekten skapade behov av helt nya ekonomibyggnader på Stora Torp och ett stort ombyggnadsprojekt inleddes under 1820-talet. Under slutet av 1840-talet genomfördes den största förändringen av gården då nya ekonomibyggnader och en ny huvudbyggnad uppfördes. Ekonomibyggnaderna var färdigställda 1851 och de står ännu kvar. De fick en omkring 800 kvadratmeter större lagringsyta jämfört med 1700-tals gården.

Stora Torp införlivades i familjen Carnegies växande fastighetsbestånd 1840. Familjen Carnegie var viktiga i Göteborgs näringsliv men de var aldrig bosatta på Stora Torp. De skötte driften av gården med hjälp av en arrendator under 1840-talet. Det var Carnegies direktör vid socker och porterbruket, Oscar Ekman⁵, som vistades sommartid vid Stora Torp från och med 1845, som kom att få stor betydelse för gården. Familjen Ekman är de som till stora delar skapat den miljö vi idag ser vid Stora Torp.

Ombyggnaden av Stora Torp under Ekmans tid inleddes under slutet av 1840-talet när en nyhuvudbyggnad uppfördes.⁶ Flertalet av ekonomibyggnaderna (idag stall och hönshus) uppfördes när gården moderniserades 1850-51. En våldsam eldsvåda på Stora Torp i maj månad år 1871 totalförstörde huvudbyggnaden från 1847.⁷ Endast skorstenarna återstod när elden härjat byggnaden. Det blev nödvändigt att bygga en helt ny huvudbyggnad. Resultatet blev den stora vita slottsliknande byggnad som idag är en av östra Göteborgs mest välkända byggnader. Under 1870-talet uppfördes även en ny trädgårdsmästarebostad, som ännu finns kvar. Dessutom genomfördes en större ombyggnad av torpen Kolmaden och Lyckan. Även övriga ekonomibyggnader byggdes om och det skapades en enhetlig stil på byggnaderna hela vägen upp till Stora Delsjön.

4 Det går att följa bonden Anders Andersson i mantalslängderna 1752-1777. Därefter finns inte några mantalslängder förrän år 1785 och då är Anders Andersson eller någon annan torpare antecknad under Lilla Torp.

5 Mer att läsa om Oscar Ekman finns i: Oscar Ekman - en portaltgestalt 2007 samt Mannström 1922.

6 År 1860 byggdes villan om av arkitekten Victor von Gegerfelt. Schönbeck 1991, s. 183-82.

7 Mannström 1922, s. 244-246.

1 Mer om övergången mellan järnålder och medeltid och hur det påverkade jordbruket finns bland annat i: Myrdal 1999, Nevéus 1974.

2 Dombok Sävedals härad bl. 15 år 1665.

3 Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift Del II 1901-1909, s. 97-102.

Byn Torps gränser utifrån under 1800-talet. Den ursprungliga byplatsen låg strax norr om "Torp" på kartan ovan. Efter 1785 har Stora Torps huvudbyggnad legat vid "Stora Torp" och Lilla Torps huvudbyggnad låg fram till rivningen under sent 1960 tal vid det som markeras som "Vårdhem" på kartan ovan. Kartöverlägg: Per Hallén.

1900-talet

Oskar Ekman avled 1907 och därefter sköttes gården av arvingarna fram till 2:a världskriget då gården under en kort tid togs över av armén. Huvudbyggnaden med dess tomt övergick till Skogssällskapet 1942 samtidigt som Göteborgs stad köpte övrig mark, det var alltså inte en donation. Skogssällskapet stannade kvar till 2010 när huvudbyggnaden såldes till Varbergs stenfastigheter. Den omgivande marken tillhör fortfarande Göteborgs stad men byggnaderna ligger under olika förvaltningar.

Dessvärre har Stora Torps ekonomibyggnader tillåtits att förfalla under efterkrigstiden. Redan 1974 hade

förfallet gått så långt att en del av ekonomibyggnaderna revs, då ville Fritidsförvaltningen även riva resterande byggnader,¹ något denna förvaltnings arvtagare fortsatt att hävda², därmed inte så märkligt att den kulturhistoriskt intressanta miljön inte fått nödvändigt underhåll.

Ännu 2014 tvekar tjänstemän och politiker kring hur byggnaderna vid Stora Torp skall hanteras. Staden har ett historiskt arv att förvalta, ett arv som har betydelse för stadens invånare. Det är den sista välbevarade gårdsmiljön i stadens centrala delar, skall den gå förlorad på grund av mer än 40 år av beslutsångest?

1 Göteborgs Posten 1983-03-04, s. 12.

2 Malin Lernfelt i G-P:s ledarblogg (hämtad 2014-12-03)

Byggnader vid Stora Torp

Stora Torps många bevarade historiska byggnader är viktiga som entré till Delsjöområdet. I detta avsnitt skall varje byggnad presenteras och beskrivas. En kort historisk bakgrund till varje byggnad följs sedan av en beskrivning av byggnadens arkitektur och stil samt kommentarer kring byggnadens nuvarande skick. Endast huvudbyggnaden (1) har utelämnats när det gäller arkitektur och stilbeskrivning, den har i tidigare forskning blivit ingående granskad.¹

Den f.d. arrendatorsbostaden (4) berörs i detta arbete trots att den ligger på en friköpt tomt. Byggnaden har stort värde helheten i den kulturhistoriska miljön. Övriga byggnader ligger på mark som Göteborgs stad kontrollerar, om än att de är fördelade på olika förvaltare. En omorganisation av stadens förvaltning av byggnader är påbörjad men det finns i skrivande stund inte någon klarhet kring någon ny struktur.

1. Huvudbyggnaden från 1870-talet med en tillbyggnad från 1980-talet. 2. F.d. trädgårdsmästarebostaden. 3. Källarbyggnad. 4. F.d. arrendatorsbostaden. 5. F.d. vagnbod, vagnhäststall. 6. Stall och f.d. ladugård. 7. Stallbyggnad. 8. Stenmagasin.

¹ Johansson 2001.

Huvudbyggnaden

Stora Torps huvudbyggnad. Foto: Per Hallén 2014.

1 I maj månad 1871 ödelades Stora Torps huvudbyggnad av en våldsamt brand. Till höger på denna sida återges Ekmans skildring av branden i ett brev till sin hustru Louise. Den engelska villa, som förstördes i branden, hade uppförts under slutet av 1840-talet och sedan byggts om och moderniserats av Victor von Gegerfelt år 1860¹, se bild nedan. I samband med ombyggnaden hade också parken kring huset omvandlats från en systematiskt indelad parkmiljö till en engelsk landskapspark.

Stora Torp före branden 1871. Ur: Björklund, J. & Rydberg, V., 1859-1862.

Oscar Ekmans brev till sin hustru:

Min älskade Louise!

Du vet att det var fredagen den 19 maj som elden började. Jag var den kvällen tillsammans med Magnus och Axel Dickson på Lorensberg för att se på några akrobater, som inom parentes sagt voro mycket dåliga. Då vi begåvo oss därifrån efter att hava ätit var klockan omkring 1/2 11. Jag märkte då ett eldsken över trakten vid Torp. Som skenet ej var särdeles starkt, trodde jag först att det var någon ljungmark, som brände, men som jag såg att elden hastigt tog till i styrka, kunde jag förstå, att det var något större hus som brände, och då måste det vara Böö, Gårda, Lilla eller Stora Torp, ty åt det hållet fanns det ej något större hus utom de 4 ovannämnda. Jag skyndade strax hem efter min portnyckel och begav mig sedan utåt torp med mitt ovan nämnda sällskap. Då jag kom till Örgryte, trodde jag bestämt att det var Gårda som brände. I denna tro förblev jag, ända till dess jag hade hunnit ett gott stycke in i Böö park (jag gick den vägen för att fortare komma fram till Gårda), med då kunde jag förstå att det var något av Torpen, men vilket kunde jag ej med bestämdhet säga. Jag förblev i ovisshet härom ända till dess jag kom upp på berget, som skiljer Gårda från Torp, med då fick jag se vårt kära Torp i ljusan låga. Du kan själv göra dig en föreställning över mina känslor, då jag såg vårt gamla hem förtäras av lågorna och som jag såg att det var alldeles omöjligt att bärga något, stannade jag en lång stund i mina tankar på bergshöjden. Slutligen gick jag fram till Torp. Där var redan en hop människor samlade; där funnos även tvenne sprutor, men de brydde sig ej om att spruta, ty de insågo att det var fruktlöst. Hettan var så stark att det sprack stora lager av bergkanten, som är på andra sidan av gården. Märkvärdigt nog blevo endast de träden som stodo alldeles inpå huset skadade. Blodboken och den stora boken som står mellan köksträdgården och gården äro icke skadade. Af möbler blefvo nästan hela salongs- och en del af förmaksmöblerna tillika med de begge taflorna bergade. Nästan alla mattor tillika med de möbler som stodo i Herr Carnegis rum och i det s.k. rökrummet blefvo äfven bergade. Jag är mycket ledsen att jag ej skulle hinna ut, så att jag äfven hade hunnit berga något, men jag hade väl troligen förerfvat mig, nu som jag är en sådan stackare. Kl. 3 på morgonen gick jag från Torp, då var det alldeles nedbrunnet. Jag lede mig kl 4 f.m. för att sofa en knapp timma, ty jag steg upp kl 5 f.m. för att gå till Gubbero, ty som jag ej såg till någon derifrån, kunde jag förstå att de ej visste något om, hvar elden hade varit, och då ville jag att de skulle få ordentliga besked strax. Sedan var jag på middag hos Hammarbergs. De voro mycket ledsna öfver att ej få oss till grannar i sommar.

(Mannström 1922, s. 244-246.)

¹ Schönbeck 1991 s. 183-184.

David Carnegie köpte gården men överlät den till Oscar Ekman.

Oscar Ekman
Bildkälla: Mannström 1922.

Louise Ekman

Louise Falkenberg

Oscar Ekman lät utlysa en arkitekttävling inför återuppbyggnaden av Stora Torp. I Göteborgs Landsarkiv förvaras några av bidrag från tävlingen. Gregerfelt, Sibbern och Kumlien deltog med bidrag. Det blev slutligen Axel Kumlien som fick uppdraget att rita Ekmans nya sommarresidens. Stora Torp kan sägas vara "besläktad" med andra kända byggnader av bröderna Kumlien, Villa täcka Udden på Djurgården i Stockholm och Villa Papyrus i Mölndal.¹

När den nya huvudbyggnaden stod klar var det ett praktfullt hus. Hade man gått in genom entrédörrarna till huset omkring år 1873 hade man först kommit in i entréhallen. Därefter kom man till vestibulen, rakt fram låg då trädgårdssalen och till höger en salon, den som senare skulle bli konferensrum samt Vd-rum. Bakom salongen låg en gång som ledde fram till tornrummet där man hade inrymt ett sovrum. Mellan detta sovrum och förstugan låg ett dresroom och ett betjäntrum. Till vänster om entréhallen i vestibulen gick trappan upp till den övre våningen. På vänster sida om trädgårdssalen låg ett bibliotek och serveringsrum. Det senare används som kök. Bakom dessa rum, mot husets framsida låg matsalen. Bottenvåningen var den representativa delen av huset. Där höll man mottagningar och träffade sina gäster. Husets tjänstefolk hade sina arbetsutrymmen i källaren. Där låg bl.a. köket. I husets övervåning hade herrskapet sina sovrum. Dessa rum var mindre än de på bottenvåningen så denna del av huset var den privata sfären.²

I del II av Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse beskrivs huvudbyggnaden enligt följande. "Huvudbyggnadens äldre del är en slottsliknande anläggning i nyrenässans. Planen är oregelbunden och entréfasadens nordvästra hörn är starkt markerat genom ett kraftigt runt torn. Entrepertiet är utformat som en portik med koloner och valv som bär upp en balkong och taket har kupor med varierande former. Intreören omfattar bl a en påkostad trapphall och en matsal med tidstypisk dekormålning från 1870-talet."³

Efter Oscar Ekmans död 1907 övertogs gården av arvingarna. Det blev Oscars äldsta dotter, Louise Falkenberg¹ som blev huvudansvarig för Stora Torp. Ett brev från tiden före första världskriget avslöjar att Delsjöområdet redan var ett mycket populärt strövområde, något som ogillades av Louise. När ägarna av Lorensbergsteatern vill etablera ett kafé i området blev det snabbt avslag.

Af Friherrinnan Louise Falkenberg hafva vi erhållit uppdraget att besvara ett från Eder till hennes ingåendet brev av den 13 dennes angående möjligheten att få arrendera visat område vid Delsjön för upprättande af kafé- och konditoriservering. På uppdrag af Friherrinnan Falkenberg få vi meddela, att då det för Stora Torps ägare ur trefnadsynpunkt är en stor olägenhet, att egendomens område blifvit en så allmänt använd promenadplats, som fallet blifvit, och då det därför på intet sätt ligger i nämnda ägares intresse, att strömmen af promenerande skall ytterligare ökas, det är helt uteslutet, att Stora Torps ägare skulle genom upplåtande af markområde eller på annat sätt medverka till sådan anordningar, som Eder begäran afser. (Egendomen Stora Torp, Privata arkiv. GLA)

Under andra världskriget rekvirerades Stora Torp av militären. Därefter övertogs huvudbyggnaden av Skogssällskapet 1941. Efter en omfattande renovering invigdes det nya kontoret 1942.²

Efter en lång debatt, och trots massiva protester från kringboende och stadens museer, fick Skogssällskapet tillstånd att bygga ut Stora Torp år 1985.³

Femton år senare kunde skogssällskapet inte fylla lokalerna och började hyra ut kontoren till andra företag. I november 2010 sålde Skogssällskapet Stora Torp för omkring 60 miljoner kronor till Varbergs stenfastigheter.⁴

1 Sara Louise Antoinette Falkenberg (f. Ekman), urn:sbl:15082, Svenskt biografiskt lexikon (art av Oscar Wieselgren.), hämtad 2014-02-27.

2 Göteborgs Tidningen, 29 november 1942.

3 Pm för beslut angående stadsplan inom stadsdelen Torp 85-11-29, Torp 51:1, Stadsbyggnadskontoret. Citerat i Johansson, M., 2001 s. 26-27.

4 Göteborgs-Posten 24 november 2010.

1 Linde Bjur 2013, s. 99-100.

2 Johansson 2001, s. 18-19.

3 Lönnroth 1999, del II s. 103.

Trädgårdsmästarebostaden

Trädgården vid Stora Torp var stor och omfattade förutom fruktträd även stora växthus. Trädgårdsmästarens bostad uppfördes 1876 i samband med en omfattande upprustning av gårdens byggnader, samt av torpen Kolmaden och Lyckan. Foto: Per Hallén 2014.

2 Trädgårdsmästarebostaden ägs av Göteborgs stad och arrenderas ut. Byggnaden har givetvis moderniserats invändigt men har kvar ungefär samma utseende som den hade när den uppfördes 1876. Trädgårdsmästarebostadens första invånare var Johan Thedor Lönngren som sedan lång tid varit ansvarig för Stora Torps trädgård.

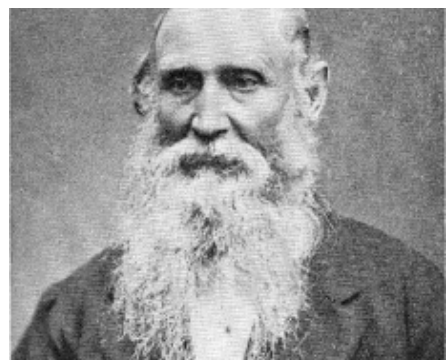
Placeringen av huset intill trädgården var inte någon tillfällighet. Trädgårdsmästarens hem skulle vara en del av den välorganiserade trädgården, som inte bara tjänade ekonomiska intressen utan även pedagogiska i att lära upp nya trädgårdsarbetare.¹ Byggnades utformning som ett klassiskt västsvenskt dubbelhus lär inte vara någon tillfällighet. Hus med en centralt placerad skorsten och fyra rum med vind hade blivit vanligt på landsbygden och var normalt bostad åt en lantbrukare med familj.²

Bygget av den nya trädgårdsmästarebostaden 1876 var en del av ett större ombyggnadsarbete på gården Stora Torp som även omfattade torpen Lyckan och Kolmaden. Det är tydligt att idéer från Charles Emil Löfvenskiöld varit vägledande vid uppförandet av denna byggnad. Löfvenskiöld publicerade flera skrifter kring utformningen av byggnader på landet åren 1854-55 i samarbete med arkitekten Hjalmar Kumlin. Han arbetade enligt den så kallade schweizerstilen som karaktäriseras av de stora

taksprången, frontespiser och fasadens hyvlade panel på växlande led, målad i ljusa färger. Stilen utmärks också av de många dekorativa detaljerna på fasader, verandor, gavlekrön och längs takfoten.³ På husets långsida mot vägen har trädgårdsmästarebostaden ett så kallat ”blindfönster”, alltså ett fönster som endast är målat på fasaden utan någon praktisk funktion.

Trädgårdsmästarens bostad är uppförd enligt denna nya stil och därefter kom nästan alla byggnader på gården att utformas på liknande sätt.

Huset är ett intressant lokalt exempel på hur en byggnadsstil kunde få stort genomslag över hela landet genom tryckta skrifter och planschverk.

Trädgårdsmästare Johan Thedor Lönngren.
Bildkälla: Mannström 1922.

1 Svala 1998, s. 61.

2 Holmström & Odenbring Widmark 2004, s. 32-33.

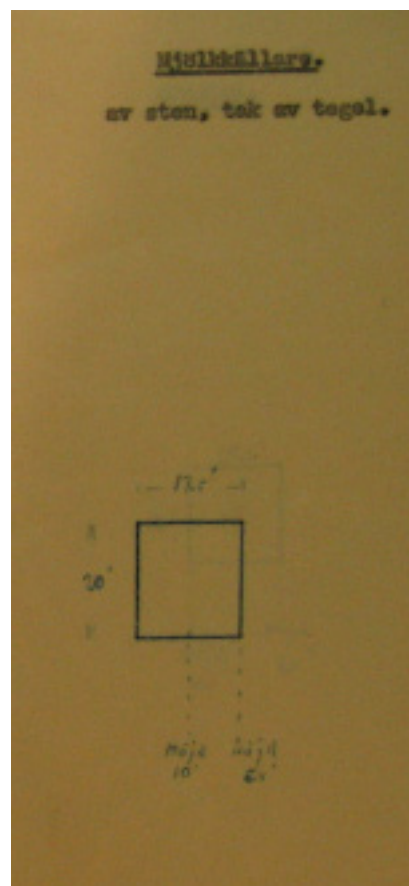
3 Lange 1995, s. 75-82, Svala 1995, s. 65-74., Holmström & Odenbring Widmark 2004, s. 34-35.

Källarbyggnaden

Från källarbyggnaden utgick dagliga leveranser av mjölk från gården in till kunder i Göteborg. Byggnaden har stått utan underhåll under lång tid och är vattenfylld under regniga perioder. Foto: Per Hallén 2014

3 Källarbyggnaden ligger på höger sida av grusvägen som leder från huvudbyggnaden vidare in mot stall- och ladugårdsbyggnader. Den är uppförd på en sockel av kallmurad gråsten och har varit putsad. Över gråstensmuren finns en träkonstruktion och ett sadeltak. Utsmyckning av källaren är av samma slag som på trädgårdsmästarebostaden, alltså schweizerstil. Om den haft denna typ av dekorationer från början eller om de har lagts till under 1870-talet går inte att avgöra. Färgsättningen är dock inte den samma som på trädgårdsmästarebostaden. Källaren har träpanel i rött och dekorationer i gult, liksom övriga ekonomibyggnader. Källarbyggnaden var långt in på 1900-talet gårdens förvaringsplats för mjölk som skulle levereras in till Göteborg.¹ Det är oklart om mjölkförvaring var huvudfunktionen ursprungligen. Källare av denna typ brukar hävdas vara ett resultat av ökande potatisodling och därmed ett behov att lagara potatis på ett lämpligt sätt.² Efter 1940-talet har källaren inte haft någon funktion. Periodvis har den används som förrådsutrymme. Idag har vägen utanför källaren höjts vilket medför att vatten samlas kring byggnaden och även fyller utrymmet inne i källaren. Källaren skulle snarast behöva renoveras för att inte ytterligare förfalla.

Ritning över mjölkkällaren från 1929.
Källa: Stora Torps egendoms arkiv - GLA/
A0380

1 Göteborgs Handels och Sjöfartstidning den 24 april 1961. Artikel av Nils Boström "Stora Torp".

2 Holmström & Odenbring Widmark 2004, s. 38.

Arrendatorsbostaden

Arrendatorsbostaden är uppförd omkring 1880 efter att en äldre byggnad förstördes i en eldsvåda. Hus och tomt är idag friköpt.
Foto: Per Hallén 2014

4 Redan under slutet av 1840-talet uppfördes en arrendatorsbyggnad på platsen. Den fanns kvar till 1880 då den förstördes i en brand och den nuvarande byggnaden uppfördes i dess ställe.¹ Den är invändigt ombyggd och moderniserad men fasaden är bibehållen i samma stil som övriga byggnader. Tomten är friköpt. Byggnaden är mycket viktig för helhetsmiljön i området.

Byggnaden uppfördes åt arrendatorn, alltså den person som drev jordbruket på gården. Han hade en ganska självständig ställning gentemot Stora Torps ägare och det avspiegades i arrendatorsfamiljens bostad som uppfördes som en så kallad salsbyggnad² med 4 rum och kök, alltså ett rum mer än vad som fanns i trädgårdsmästarebostaden. Dessutom försågs byggnaden med två skorstenar, vilket både var för värme, matlagning och i viss mån även status. Idag har skorstenarna något olika utformning, den ena i modern plåt medan den andra har rött tegel. I taket syns dessutom ett takfönster som inte fanns där ursprungligen.

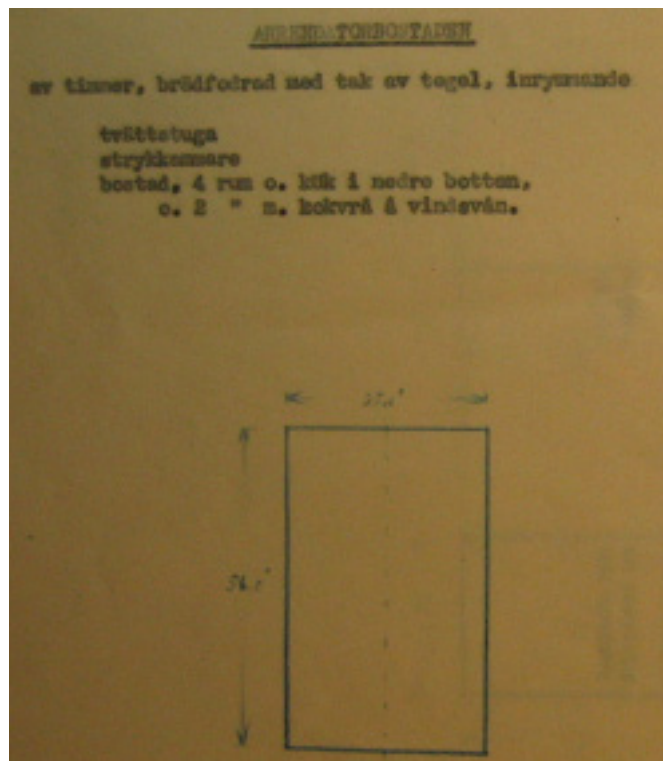
Entrén till arrendeatorsbostaden går via verandan, den är ombyggd i modern tid men det har troligen funnits en veranda vid huset sedan 1800-talet. Dörrarna som leder in i huset är gråfärgade och har fönsterglas.

Omkring husets tomt löper en massiv grantimur som tydligt visar att husets nuvarande ägare är skulptör.³

Byggnaden har anpassats till den schweizerstil enligt Löfvenskiölds planschverk för att bilda en enhet med övriga

byggnader på gården.

Arrendatorsbostaden har slående likheter med Löfvenskiölds förslag⁴ till huvudbyggnader på gårdar.

Ritning över arrendatorsbostaden från 1929. Källa: Stora Torps egendoms arkiv - GLA/A0380

¹ Den gamla arrendatorsbyggnaden förstördes i en brand i juli 1880. Göteborgs Weckoblad 22 juli 1880.

² Holmström & Odenbring Widmark 2004, s. 32-33.

³ Göteborgs-Posten, "Skulptören på Stora torp" bostadsbilaga, 23 juni 2008.

⁴ Se teckning i Holmström & Odenbring Widmark 2004, s.35.

Vaghäststall / vagnbod

Ursprungligen användes byggnaden till vagnhästar och finare vagnar. På gården kallades byggnaden "herrs-kapsstallet". Det fanns även en bostadsdel i huset. Under 1900-talet var byggnaden delvis garage. Idag hyrs byggnaden ut och används till bland annat hönshus. Foto: Jonas Karlsson våren 2014, jämför med bilden på nästa sida som visar byggnaden efter fasadrenoveringen.

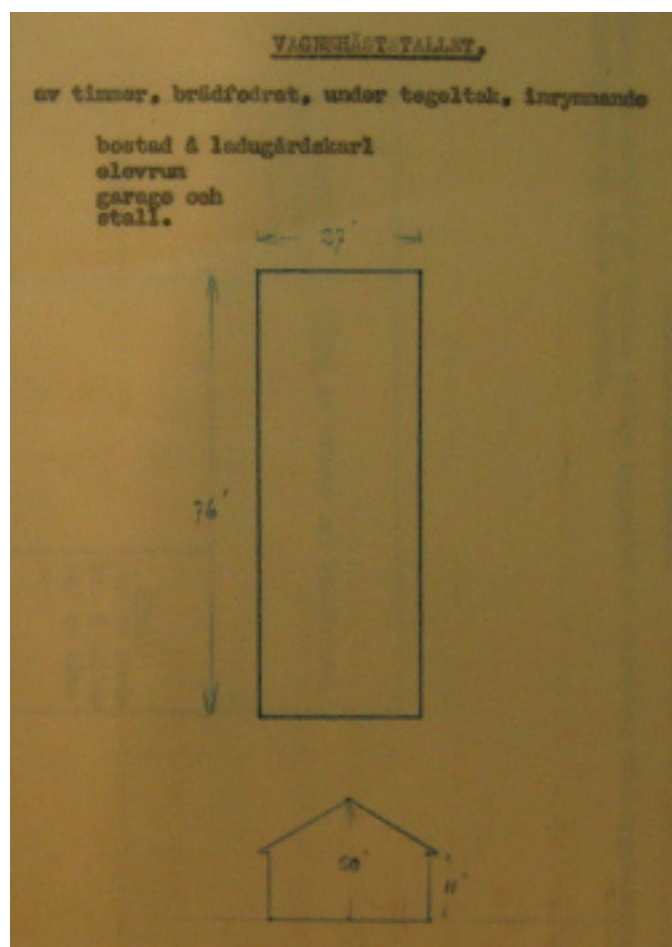
5 Denna byggnad uppfördes 1851 och inrymde stall, stallkammare, vagnbod och två boningsrum.¹ Troligen användes material från äldre byggnader på gården. Huset är delvis timmrat av stora stockar som kan vara från något av husen som fanns på gården under 1700-talet.

Vagnboden byggdes om till garage under 1900-talet. Idag finns boningsrummen kvar och har en sliten men ändå välbevarad inredning. Stall- och vagnboden är inredd till hönshus. Det finns flera olika lantraser representerade i denna hönsgård och den har blivit en lokal sevärdhet som lockar många besökare varje dag som vill beundra fåglarna.

Byggnaden har samma stil och färg som arrendatorsbostaden och källarbyggnaden. Det yttre har alltså moderniserats för att passa in i den på gården domierande schweizerstilen. Byggnadens långsida mot vägen är indelad i fem väggfält avdelade med pilastrar som avslutas med enkla kapitäl mot taket. På baksidan, in mot hönsgården, har fönster bytts ut mot moderna fönster som inte ser ut att passa in i byggnaden.

Enkupigt tegel täcker taket och takpannorna kan vara av hög ålder då tegeltak användes på gården redan under 1700-talet.

Detta är en intressant byggnad som genomgått många förändringar och troligen är uppförd av återvunnet material. Till det yttre liknar den övriga ekonomibyggnader men dess stomme är delvis timmrad. En fördjupad undersökning skulle behövas kring dess historia och vilka material som använts för att framtida renoveringar skall kunna utföras på bästa sätt.

Ritning över vagnhäststallet från 1929. Källa: Stora Torps egenoms arkiv - GLA/A0380

¹ Brandförsäkringsverket, Örgryte, nr 20243.

Utdrag ur brandförsäkringshandlingen 1851

Nr 3 En byggnad, innehållande ett stall, en vagnbod, 2:e boningsrum och en stallkammare, utan eldstad, uppförd sistledna år, 18 alnar (10,8 m) väster från nummer 2 av timmer till 6 alnar och dels korsvirke och bräder 30 alnar lång 13 ½ alnar bred och 5 ½ alnar hög på en aln medelhög gråstensfot under tak av bräder och tegel med vind över hela huset.

Stommen av dels timmer till 6 alnar och dels korsvirke och brädor till 24 alnar med rödfärgsmålning 345.

Yttertaket med tegel på 1 ¼ tums brädor 170.

Bjälklag och rear, 6 å 7 tum 54.

Golv med mellanskär i 2 rum, 22.

Dito i stall och vagnbod av 3 tums plankor, 372 kvadrataln, å 12 rd, 93.

Takpanelning i stall, vagnbod och 2:e rum av hyvlade bräder, 390 kvadrataln å 10 rd, 81.12.

Brädpanelning å väggarna i stall, vagnbod och i stallkammaren, 500 kvadratalnar å 10 rd, 104.8.

Ränner över stall, stallkammare och vagnbod med mellanskär samt ovan de 2 rummen 390 kvadratalnar å 8 rd, 65.

En trappa av plankor, 14 steg, 1 ½ alnar bred 14.

3 st. fönster, 2 3/8 alnar höga, 1 ¾ aln breda med 16 rutor och luckor samt målning 15.

3 dito 1 ½ aln höga, 1 ¾ aln breda med 12 rutor å 4 rd, 12.

3 par ytterluckor till de förstnämnda fönstren med skruvar, å 3 rd, 9.

1 dito till de istnämnda 3.

2 st halvfranska dörrar med lås, 3 ½ aln höga, 1 ½ aln breda, å 7 rd, 14.

2 par portar, 4 ½ aln höga 3 ½ aln breda, å 13.16, 26.32.

1 dito till hörnrummet 2 ½ aln i fyrkant 6.32.

2 st dörrar släta, 3 alnar höga, 1 ¼ aln breda med 3 i karm insatta rutor 9.

Inredning i stallet till 4 spiltor med runda stolpar, krubbor försedda med bleckbeslat å övre kanten å såväl krubbor som spiltor, 53.16.

4 st häckar av järn, 1 ¼ aln i fyrkant, å 6.32, 26.32.

Takrännor av trä med järnkrokar, 64 löpalnar å 8, 10.32.

Hösten 2014 renoverades fasaden och den ursprungliga ljusgula färgen användes kring fönster, på gavlar och på de dekorativa pelarna i fasaden, jämför med bilden på föregående sida. Foto: Per Hallén hösten 2014.

Ladugård och stallbyggnad

Portarna in till gårdsplanen är utformade på samma sätt som när anläggningen var ny 1851. Längst bort syns ladugården och till höger i bild den södra flygeln. Den norra flygelbyggnaden revs 1974. Foto: Per Hallén 2014

6 Ladugården med flygelbyggnader och portar uppfördes 1851 och ersatte då några äldre byggnader. Idag är ladugårdsbyggnaden och södra flygeln bevarade. Ladugården innehöll förutom fähus för 25 djur även stall och lada.

Den södra flygeln var ursprungligen inredd till stall med plats för 5 hästar, stallkammare, vedbod, snickarbod, mangelbod och hönshus. Den norra (numera rivna) flygeln inrymde 2 större sädeslador och en loge.¹ Ombyggnader av jordbrukets ekonomibyggnader brukar förklaras av förändrad produktion i samband med lagaskifte², men så var inte fallet när det gäller Stora Torp.³ Det var istället den förändrade lagstiftningen vid 1700-talets mitt som gjorde det möjligt för ägarna av Stora Torp att utöka sina ägor på den gemesama utmarken. Det ledde till en ökande produktion av spannmål samtidigt som antalet kor och hästar på gården blev fler. Det ställde krav på nya, större och mer funktionella ekonomibyggnader. Stora Torp är därmed ett utmärkt exempel på den

”agrara revolutionen”.⁴

Byggnadernas yttre utformning följer stilen hos övriga träbyggnader på gården när det gäller färgsättning och utsmyckning kring dörrar och fönster. Taken på ladugård och stall är ett brutet sadeltak vilket visar på en byggnadsstil som var vanlig före mitten av 1800-talet. Detta gör denna byggnad särskilt intressant.⁵ Vid Stora Torp hade liknande byggnader i U-form funnits i olika utföranden sedan 1820-talet. De tidigare byggnaderna kan ha haft liknande takkonstruktion som den nuvarande, något en fördjupad undersökning av gårdens bebyggelsehistoria skulle kunna ge svar på.

Charles Emile Löfvenskiöld, som tidigare omnämnts som en viktig person för husens utformning och färgsättning, hade även ett starkt intresse av att förbättra jordbrukets djurhållning.⁶ Ladugård och stall vid Stora Torp uppfördes innan Löfvenskiölds idéer fick något större genomslag, men tankarna på en förbättrad djurhållning fanns givetvis även före mitten av 1800-talet. Byggnaden är utformad med både många fönster, utformade med spröjs, och en för sin tid välfungerande ventilation. Stall- och ladugårdsbyggnaden har alltså drag av både ti-

1 Brandförsäkringsverket, Örgryte, nr 20243.

2 Holmström & Odenbring Widmark 2004, s. 37.

3 Sambandet mellan skiftesrörelsen och förändringarna av jordbrukets ekonomibyggnader har tidigare ifrågasatts av Ulrich Lange se, Lange 2011 s. 106.

4 Läs mer om den ”agrara revolutionen” i Gadd 2000.

5 Lönnroth 1999 del II s. 103.

6 Lange 1995. s. 75.

Ladugården används idag till förråd. Inredningen är från 1920-talet då ladugården moderniserades. Foto: Per Hallén 2013

dig 1800-tal och den stil som var modern efter århundradets mitt. Givetvis har även denna byggnad anpassats för att följa den schweizerstil som infördes vid mitten av 1870-talet på Stora Torps gård.

Under 1920-talet moderniserades gårdens ladugård och ett betonggolv lades in i huset. Samtidigt förstärktes byggnaden underifrån genom nya balkar som vilar på massiva stenpelare (se bild ovan till höger). Den norra flygelbyggnaden revs 1974 och även resterande byggnader hotades av rivning efter långvarig vanskötsel.¹ Omfattande protester hindrade då en rivning. Idag är byggnaden formad som ett L snarare än som ett U med det ursprungliga planket och porten ut mot vägen och ett nytt plank mellan gårdsplanen och området där den rivna flygeln stod. De längor som återstår är den gamla ladugården och stallbyggnaden. Hela anläggningen ligger i en sluttning där några delar av byggnaden vilar på berg medan andra bärs upp av stora stenpelare. Byggnadernas tak täcks ännu av enkupigt tegel vilket ger byggnaderna karaktär. Ovan ladugårdsbyggnaden fanns höskullen som kröntes med ett halvrunt fönster, ett så kallat lunettfönster.² Under fönstret finns en bred port för införsel av hö. Stall- och ladugårdsbyggnaderna har en stramare utformning än trädgårdsmästarebostaden och källarbyggnaden. Dörr- och fönsterkarmar har samma färg och stil men inslaget av ”snickarglädje” är mer blygsam. Det beror på att byggnaden är äldre och har en stil som utgick ifrån en klassisk utformning med stramare byggnader utan utsmyckningar. Byggnadens gavlar är exempelvis utformade som stiliserade koloner. En grundlig utredning av byggnaderna genomfördes 1993, då upprättades även ritningar över konstruktionen. Stora brister påtalades och byggnaderna renoverades därefter, åtminstone delvis. I samband med denna un-

1 Göteborgs Posten 1983-03-04, s. 12.

2 Läs mer om lunettfönster i Vihemäki 2011.

Ladugårdens betonggolv bärs upp av järnbalkar som vilar på massiva stenfundament. Foto: Per Hallén 2014.

dersökning av byggnaderna genomfördes uppmätningar och ritningar av byggnaderna. Dessa är av stort värde för framtida renoveringar. Rapporten betonar att det är viktigt att byggnaderna bevaras, renoveras och utvecklas genom att de används till olika verksamheter.³ Byggnaderna hotades åter av rivning 2011, men dessa planer har åtminstone tillfälligt, stoppats efter massiva protester. Vem som skall förvalta byggnaderna har utretts, men några beslut har inte fattats kring hur miljön långsiktigt skall skötas.

Ingången till höskullen krönt med ett halvrunt lunettfönster. Foto: Per Hallén 2014.

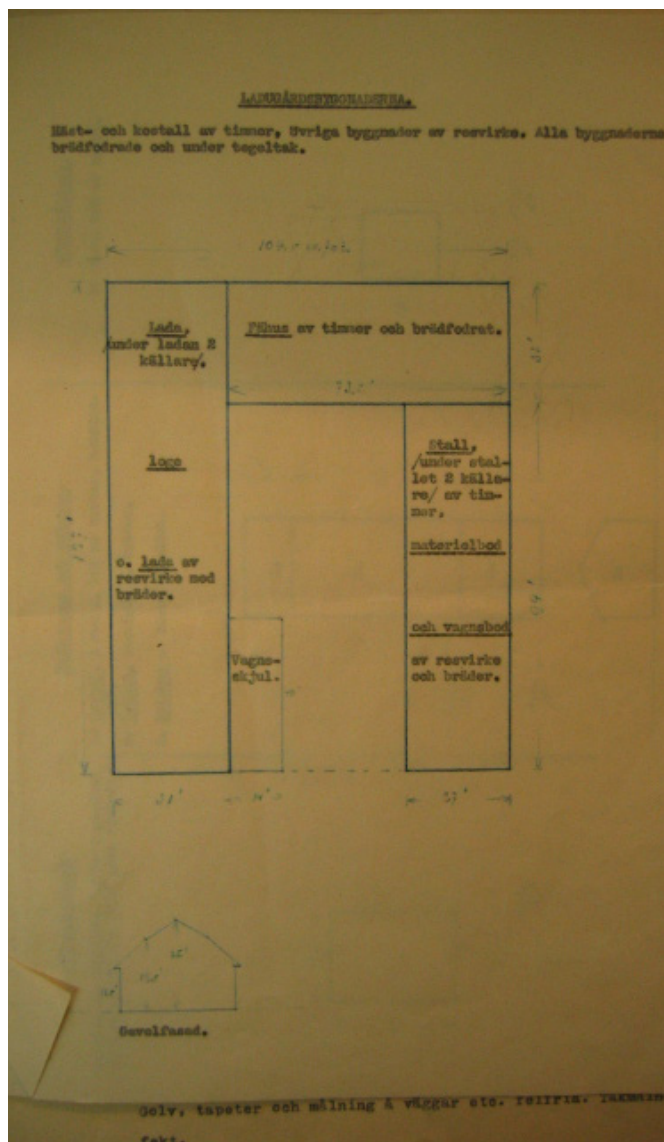
3 Inventering av stallbyggnader vid Stora Torp av LIND Ingenjörer, på uppdrag av Fritid Göteborg 1993. Handlingarna förvaras i Faktarummet vid Göteborgs stadsmuseum.

Foto från 1973 visar byggnaden innan rivningen av norra flygeln följande år.
Göteborgs Stadsmuseum.

En återuppbyggnad av den rivna flygeln skulle vara av stort värde för miljön i området. Foto: Per Hallén 2014

Ritning över ladugårdsbyggnaderna från 1929. Källa: Stora Torps egendoms arkiv - GLA/A0380

Byggnadens ojämna väggar som rört sig över tid ger en upplevelse av tidens tand. Foto: Michelle Joannides Barr 2014

I december 2013 genomförde konsultföretaget COWI en ny undersökning av både renoveringsbehov och brandskydd. I rapporten sägs att "så är byggnaden utdömd som konstruktion"¹ det visar att förfallet nu gått mycket långt och snabba åtgärder krävs. Konsultföretaget visar dock på att det inte är omöjligt att åtgärda problemet. I slutsatsen till rapporten daterad den 6 december 2013 skriver COWI följande:

"Renoveringen av fasad och tak är av stor nytta för att förlänga byggnadens livslängd. Renoveringsmetoden som redovisats i rapporten är ur ekonomisk synvinkel orimlig i förhållande till byggnadens övriga skick. Eftersom byggnaden har ett historiskt värde kopplat till den plats som stallbyggnaden ligger på, intill Stora Torps herrgård, så kan inte alltid den mest ekonomiska renoveringsmetoden rekommenderas. Istället har en lösning i relation till stallbyggnadens övriga gestaltning föreslagits."²

1 Rapport A0466595\04-RAP 002 utfärdad av Magnus Clase, COWI. s. 4.

2 Rapport A0466595\04-RAP 002 utfärdad av Magnus Clase, COWI. s. 9.

Vid ett möte med Idrotts- och Föreningsförvaltningen där även konsultbyrån COWI deltog samt några av arrendatorerna under våren 2014, uttalade en företrädare för Idrotts- och Föreningsförvaltningen en fortsatt önskan att riva hela anläggningen, trots att det påvisats att en renovering är möjlig och önskvärd.

Det föreligger alltså ett fortsatt hot mot byggnaderna då viljan tycks saknas att genomföra en nödvändig upprustning med metoder och material som är lämpliga för dessa kulturhistoriskt viktiga byggnader. Skall miljön kunna bevaras och utvecklas krävs omedelbara och kraftfulla åtgärder annars har Göteborg förlorat en unik miljö som inte kan ersättas genom en modern återuppbyggnad i "liknande stil".

Göteborgs stads invånare har gång på gång visat sin starka önskan att denna viktiga kulturhistoriska miljö skall bevaras. Nu är det upp till staden politiker och tjänstemän att rädda, bevara och utveckla området på ett varsamt sätt.

Nr 1. En ladugård av timmer och korsvirke, uppförd år 1851 till en huvudbyggnad och 2 flyglar, under ett och samma brutet tak av tegel på brädor belägen 130 alnar söder från redan antecknade arrendators boningshus. Huvudbyggnaden är 50 alnar lång, 15 alnar bre, $6\frac{1}{2}$ alnar hög. Södra flygeln, utvändigt, är 66 alnar lång, $13\frac{1}{2}$ alnar bred och norra flygeln även 66 alnar lång och $15\frac{3}{4}$ alnar bred samt bägge flyglarna av lika höjd som huvudbyggnaden, av timmer äro stallet, som är 15 alnar långt, 9 alnar brett, fähsuet 30 alnar långt, 15 alnar brett, en stallkammare med inredning till en del till höns hus, $13\frac{1}{2}$ alnar lång, 6 alnar bred, ett till en höjd av $6\frac{1}{4}$ alnar, varförutan hela södra flygeln av timmer åt alla 3 yttersidorna till 2 alnars höjd allt övrigt av korsvirke och brädor.

Stenfoten under huvudbyggnaden är 50 alnar lång och $6\frac{1}{4}$ alnar hög, der redskapsskjul finnes, varförutan stenfoten, som överallt är av 2 alnar tjock, under båda flyglarna sluttar från $6\frac{1}{4}$ alnar till minst 1 alns höjd.

Huvudbyggnaden innehåller fähus, stall och lada, södra flygeln, stallkammare med höns hus, en vedbod, en snickarebod, en magelbod och en vagnbod, norra flygeln: 2:ne större sädeslador och en loge. Den ena ladan är den samma som finnes upptagen i huvudbyggnaden och alltså belägen i såväl denna som norra flygeln.

Stenfoten, minst 2170 kubikalnar inberäknat stenarna under de serskilda lägenheterna, är värda 2170 riksdaler banko men utförs dock endast till banko av 2 000.

Stommen med 8 mellanväggar av timmer och brädor, med klädsel av $1\frac{1}{4}$ tums brädor samt rödfärgsmålning 2166.32.

Brutet tak med $1\frac{1}{4}$ tums brädor under tegel på läkten 1485.

Underlag och rear till hela byggnaden 433.16
Bjälklag 6 till 8 tum och stående stolpar, 1400 löpande alnar á 16 rd, 466.32.

Golv av 3 tums plankor i fähus och stall, 585 kvadratalnar á 12 rd, 146.12.

Dito av 3 tums plankor i hela södra flygeln, 650 kvadratalnar á 12 rd, 162.24.

Dito av 3 tums plankor å logen, $15\frac{3}{4}$ alnar lång, 10 alnar bred, vartill åtgått $2\frac{1}{2}$ tolfter som med arbetslön upptager 25 rd per tolfter till 62.24.

Bräder $1\frac{1}{2}$ tum till väggar å logen, 5 alnar höga, med dörrar på vardera sidan innehållande 200 kvadratalnar á 10 rd, 44.32.

Golv i bägge ladorna á 23 rd, 46.

Dito till rännnet eller hövinden av bräder å huvudbyggnaden och södra flygeln, 1246 kvadratalnar á 8 rd, 207.32.

Ränna ovan logen av bräder, 150 kvadratalnar á 8 rd, 25.
Brädpanelning i stallet å tak och väggar 33.16.

Inredning i stallet bestående av 5 spilt, häckar och krubbor á 10 skilling, 50.

Dito i fähuset till 25 timrade bås med krubbor, á 10 skilling, 250.

7 st. fönster $7\frac{1}{2}$ aln höga, $2\frac{1}{2}$ aln breda med 6 rutor, á 2

riksdaler, 14.

1 dito 2 alnar högt $1\frac{3}{4}$ alnar brett med 16 rutor, 4.

4 dito $1\frac{1}{2}$ aln breda, 1 aln höga med 8 rutor á 2 rd 32 sk, 10.32.

2 dito $\frac{1}{2}$ aln höga, 1 aln breda med 3 rutor á 1 rd 16 sk, 2.32

5 st. Portar av $1\frac{1}{2}$ tum bräder i stenfoten till redskapsskjulet, målade, $2\frac{1}{2}$ aln höga $1\frac{3}{4}$ aln breda med lås och tillbehör á 6 riksdaler, 30.

2 par portar till logen, $3\frac{1}{2}$ aln höga, 4 aln breda, målade med sås och tillbehör á 13 rd 16 sk, 26.32.

2 par portar till ladorna, 4 alnar breda, $3\frac{1}{2}$ aln höga, målade med lås och tillbehör á 13 rd 16 sk, 26.32.

2 par portar till vagnboden, 4 alnar i fyrkant, målade med lås och tillbehör á 14 rd 16 sk, 28.32.

1 par portar till fähuset, 3 alnar i fyrkant 11.

9 st. Dörrar släta, $3\frac{1}{4}$ aln höga, $1\frac{1}{2}$ aln breda med tillbehör á 5 rd, 45.

Inredning i höns huset med spjälor och dörr 6.32.

Takrännor av trä på dels järn och dels träkrokar, 270 löpalnar, á 8 rd, 45.

Nr 2 Två inkörsportar, uppförda år 1851, 10 alnar breda, $5\frac{1}{2}$ alnar höga, med lås och gångjärn samet ett lika högt plank som är 18 alnar långt mellan bägge flyglarna, varigenom bildas en instängd gård, 50.

Den norra flygelbyggnaden före rivningen 1974. Foto: Göteborgs Stadsmuseum 1973.

Foto: Göteborgs Stadsmuseum 1973.

Stall, bostad & vedbod

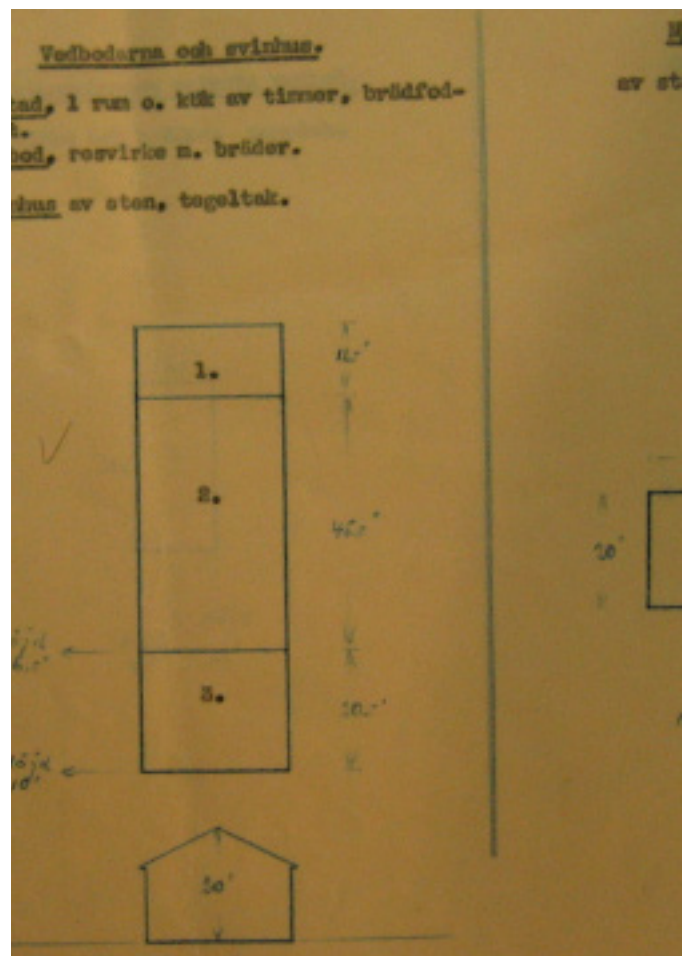
Idag används träbyggnaden till vänster i bild till stall, tidigare har det varit förrådshus och vedbod, vid någon tidpunkt även fårhus. Foto: Per Hallén 2014

Byggnaden sett söderifrån. Den södra delen av byggnaden har använts som bostad vilket tydliggörs genom dörr och bibehållen skorsten. Foto: Jonas Karlsson 2014

7 Söder om den gamla ladugårdsbyggnaden ligger ytterligare en stallbyggnad. Den byggdes några år senare än det stora komplexet med ladugård och stall samt lador och loge. Inledningsvis användes den troligen först till ved- och slöjdbod. Kring sekelskiftet 1900 genomfördes en större förändring av byggnaden då halva huset byggdes om till bostäder för gårdens anställda. Även denna byggnad har en stil som befinner sig i ett brytningskede mellan olika epoker när det gäller byggandet av ekonomibyggnader. Byggnaden står i en sluttning ned mot Finkbäcken vilket gör att naturstenssockeln är avsevärt högre på den vänstra delen. Stallets framsida är indelat i fem väggfält av lisener¹ och hörnpelare. Det mittersta fältet domineras av en tvådelad brunmålad stallport. Mellan dem sitter rödmålad stående locklistpanel. Fönstren är utformade på ett liknande sätt som på övriga ekonomibyggnader vid Stora Torp. Ovanför fönstren sitter vitmålade träventiler till höloftet. Det visar på en för sin tid modern utformning av byggnaden med bra ventilation och rikligt med ljus genom de många fönsterna. Direkt ovanför fönstren finns en dekorativt takfot. Sadel-taket är täckt med enkupigt rött tegel, liksom de övriga ekonomibyggnaderna. Stallets högra gavel har en centralt pardörr flankerad av två sexdelade fönster. Ovanför dörren sitter en lucka till höloftet ovanför stallet. Takfoten tillsammans med hörpelarna ramar in väggfältet med detaljerade snickerier. Den motsvarande vänstra gaveln har samma inramning men saknar fönster och dörrar på nedervåningen. På övervåningen finns ett sexdelat fönster. Fönstret står på en vattbräda² som delar av gavelröset från nedervåningen. Hela fasaden står på den vänstra gaveln på en ca 1 m hög naturstenssockel. Stallets baksida ligger mot en hästhage och är mer anonym. Framsidans

uppdelning av väggfältet med lisener saknas här. Istället finns en mindre dörr för gödselutlastning, ett sexdelat fönster och precis under takfoten finns samma ventiler till höloftet som på framsidan, byggda som dekorerade träjalusier typiska för tiden kring sekelskiftet.³

Vedbodarna och svinhus, ritning från 1929. Stora Torps egendoms arkiv - GLA/A0380

¹ *lise'n*, vertikalt, svagt framspringande murband med konstruktiv eller dekorativ funktion, förekommande bl.a. i romansk kyrkoarkitektur. (NE.se)

² *vattenbräda*, vattbräda, bräda som täcker och skyddar vindskivan på tak. (NE.se)

³ Detta avsnitt är till större delen skrivet av Michelle Joannides Barr och Jonas Karlsson.

Stenmagasinet

Stenmagasinet är äldre än samtliga övriga byggnader. Tidigare fanns en liknande byggnad även vid Kärralund, men den revs kring år 1900. Eventuellt är byggnaden från 1600-talet. Foto: Per Hallén 2014.

8 Det finns inte någon säker uppgift om stenmagasinet's ålder. Det brandförsäkrades aldrig och därmed saknas dokumentation. Den gamla byn låg på baksidan av magasinet och byggnaden var troligen lagerlokal under släkten Wrangels tid som ägare av byn under 1600-talet. Det tidigaste belägget för magasinet finns på kartan som upprättades över Stora Torp 1815.¹ Magasinet är uppfört av gråsten och har ett sadeltak täckt med enkupit tegel. På vardera långsidan finns två ankarlut. Det finns fönster och gluggar runt om byggnaden, några av dessa är försedda med luckor av trä. Det finns två ingångar till byggnaden. Till källarvåningen finns dörren i markplan invid stallbyggnaden (nr 7). Denna våning har väggar som är väl över en meters tjocklek. De två våningarna över källaren har normaltjocka stenväggar och inredning av trä. Ingången till dessa våningar sker på magasinets nuvarande baksida, ut mot den före detta sand- och grusgropen. Då den gamla byn Torp hade sin tomt där, är det logiskt att ingången till magasinet var väänd mot gårdarna i byn. Den översta våningen

1 Karta över Stora Torp 1815, FI9823. arkivet för bygg, plan och lantmäteri. Göteborgs stad.

Stenmagasinet's källare har tjocka väggar. Foto: Per Hallén 2014

Stenmagasinet's första våning används till förråd. Foto: Per Hallén 2014

I den övre våningen finns spår av att magasinet använts till förvaring av spannmål. Foto: Per Hallén 2014

bär tydliga tecken på att ha varit inredd till förvaring av spannmål. Ulrich Lange tillsammans med Erik Sturkell har granskat byggnaden och funnit att den är byggd av lokalt bruten sten. Byggnaden är uppförd på annat sätt än ladugården intill från år 1851 men liknar inte heller 1600-tals bastionen Carolus Rex. En möjlig slutsats är därmed att magasinet kan vara uppfört under början av 1700-talet.² Magasinet's stenväggar är dock uppförda med en teknik som är påfallande lik den hos Skansen Kronan, som utan tvekan är en 1600-talsbyggnad. Magasinet har använts till förvaring av potatis, mjölk, redskap och spannmål enligt bevarade handlingar. Enligt muntliga uppgifter skall Historiska museet haft ett förråd av smörkärnor i huset under många år. Stenmagasinet är en märklig byggnad som kan jämföras med gråstensbyggnader på exempelvis skånska herrgårdar.³ Stenmagasin var dyra byggnader som krävde omfattande insatser av både arbetskraft och material.⁴

2 Enligt uppgift i e-post från Ulrich Lange 22 augusti 2014.

3 Lagne 2008, s. 69-73, 134-135.

4 Arcadius 2002, s. 45-69.

Genom att använda flera olika källor och metoder går det att ungefärligen datera stenmagasinet vid Stora Torp.

1. Magasinet finns med på kartan över Stora Torp från 1815. Där finns också början på sandtäckten inritad. Sandtäckten kom under 1800-talet att helt utplåna kullen i vars sida magasinet byggdes. Ut från magasinets andra våning utgick en väg enligt kartan. Den tycks sakna mening och slutar mitt ute på en sandplatå. Vägen är det enda synliga spåret av den gamla byn Torp.

2. Magasinets murar har jämförts med ladugården och stallens murverk och de har inte några likheter. Jämförs murarna med Skansen Kronans väggar som uppfördes 1687-1700 syns dock påfallande likheter. (se bilder längst ned på sidan)

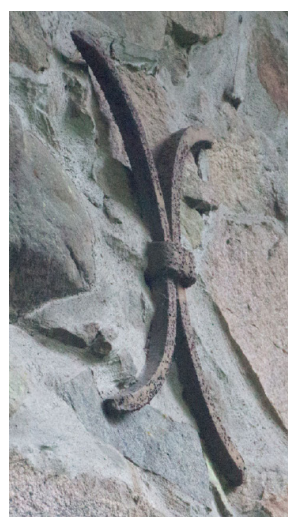
3. Ankarsluten i magasinets väggar är tillverkade enligt den så kallade holkmetoden. Den började användas vid mitten av 1600-talet och de tidigaste exemplen finns i Kronhusets väggar vilket har antagits bero på holländskt inflytande.¹ Det är en indikation, men från utsidan är det svårt att bedömma ankarslutens ålder.

4. Stenmagasinet var en stor investering vilket krävde kapitalstarka ägare. Herman Wrangel ägde byn 1609-1643 och därefter hans son fram till 1665. Ägandeförhållandena var därefter något oklara och gårdarna i byn blev pantsatta. Det är först vid 1700-talets mitt som handelskraftiga ägare åter ägde byn. Utifrån detta perspektiv bör stenmagasinet antingen ha byggts före 1665 eller efter 1750. Byn avvecklades i sitt gamla utförande kring 1785, vilket gör det osannolikt att någon lät uppföra ett stenmagasin på platsen under sent 1700-tal.

Sammanfattningsvis förefaller det troligast att byggnaden är från mitten av 1600-talet och därmed en av Göteborgsområdets äldsta byggnader.

Karta över Stora Torp 1815 som visar Stenmagasinet och vägen som oförklarligt slutar innan sandtäckten.

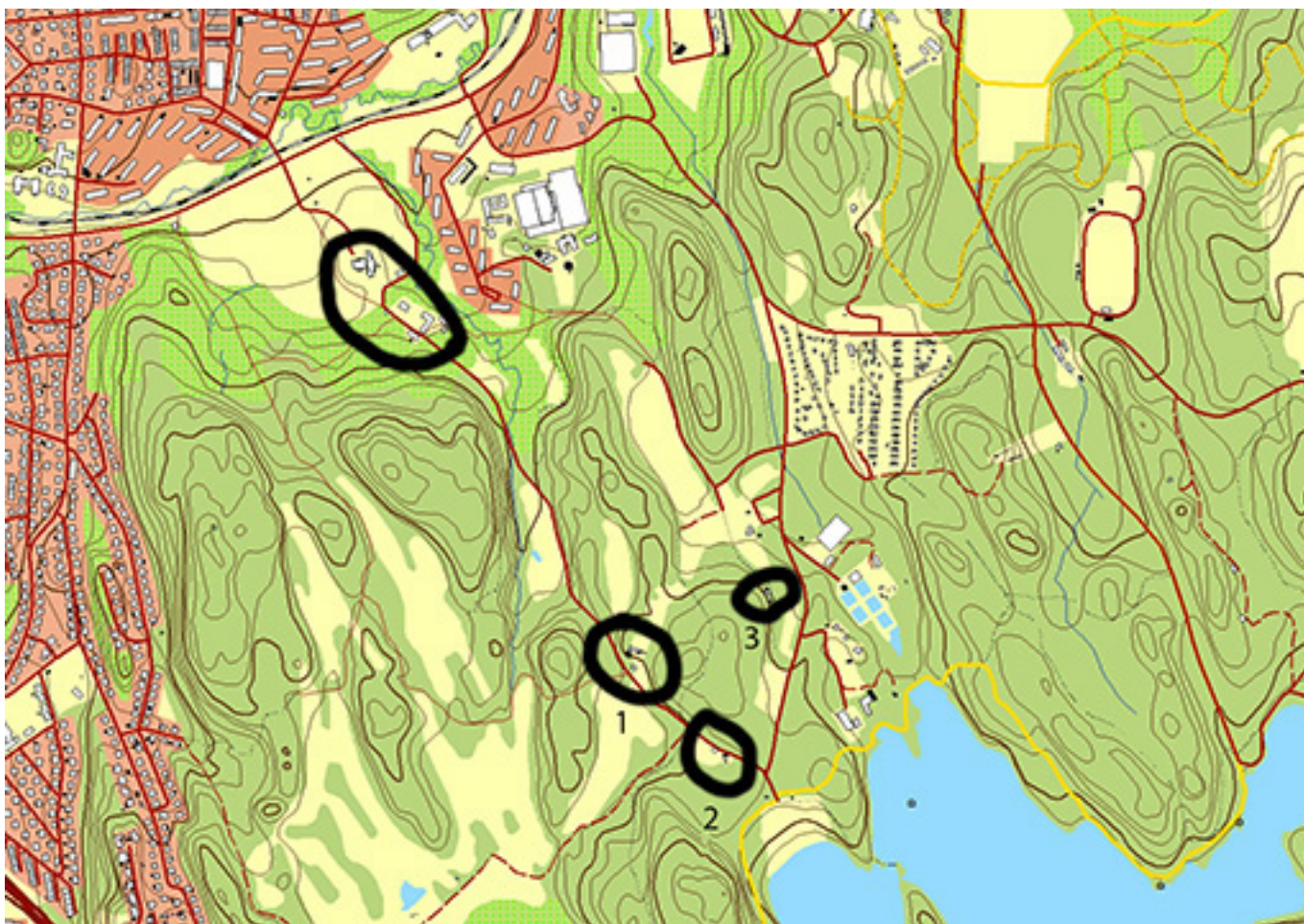
Ett av stenmagasinets ankarslut.
Foto: Per Hallén 2014

Bilden till vänster visar Skansen Kronans vägg, till höger stenmagasinet vid Stora Torp. De är uppförda på ett mycket likartat sätt och stärker antagandet att magasinet vid Stora Torp är från 1600-talet. Foto: Per Hallén 2014.

¹ Molander 1985, s. 37-40

Torpen under Stora Torp

Det har funnits många torp under gården Stora Torp (markerad med svart ring utan nummer på kartan ovan), idag är följande tre bevarade: 1. Torpet Kolmaden. 2. Torpet Lyckan. 3. Bengsttorpet.

Huvudbyggnaden med bostadshus och ekonomibyggnader är viktiga för miljön, lika viktiga är dock torpen. Vid Stora Torp finns fler bevarade torp med tillhörande kulturlandskap, vilket höjer det kulturhistoriska värdet av gården i sin helhet. Den gamla vägen in i Delsjöområdet, Storatorpsvägen leder besökaren direkt upp till Kolmaden och därefter Lyckan. Lite vid sidan av stråket mot Delsjön finns även Bengsttorpet.

1. Torpet Kolmaden, ägs av Göteborgs stad och förvaltas av Idrotts- och föreningsförvaltningen som arrenderar ut torpet till pensionärsföreningen Skogsveteranerna. Huset har genomgått flera upprustningar och ladugården (föreningslokalen) har byggts ut. Torpet är i dag centrum för olika aktiviteter, exempelvis poängpromenader. Lokalerna hyrs även ut till privata fester.

2. Torpet Lyckan ägs av Göteborgs stad och förvaltas av Idrotts- och föreningsförvaltningen som arrenderar ut torpet till Kaffestugan Lyckan.

3. Bengsttorpet ägs av Göteborgs stad och förvaltas av Idrotts- och föreningsförvaltningen som arrenderat ut torpet under flera år men det har stått utan boende eller aktivitet vilket medfört att det flera gånger vandaliserats. En viss upprustning har genomförts under 2013 och delar av de nybyggnationer som förre arrendatorn uppförde har rivits.

Park- och Naturförvaltningen arrenderar från och med 2013 torpet och en omfattande upprustning har genomförts. Torpet används idag för rehabverksamhet.

Inom området finns även lämningar efter torpen Hästhaugen, Fiskaretorpet, Nybygget samt Yttre Torp vilka alla har rivits.

Kolmaden

Torpet Kolmaden. Foto: Per Hallén 2014

1 Tomten där torpet Kolmaden idag ligger har varit bebyggd åtminstone sedan 1768, troligen längre. Det första torpet på tomten låg ungefär där idag ladugård/samlingslokalen finns. Under slutet av 1780-talet uppfördes ytterligare ett torp inom samma område, torpet Trefligheten. I torpet bodde torparen Jacob Eggerts. Han kom att stanna länge vid Stora Torp och vann stort förtroende hos gårdens ägare familjen Prytz genom sina insatser vid bland annat nyodlingen på utmarken. Han blev upphöjd till inspektör/gårdsfogde under något av de sista åren av 1700-talet. Dessutom tilldelades han en belöning när Anders Prytz avled år 1800. ”En belöning för trogen tjänst hava arvingarna till herr gårdsfogden Eggerts en summa av 66 riksdaler, 32 skilling som herr Anders Magnus Prytz lovat alla haver och för ränta i Eggerts livstid”.¹ Detta var verkligen en ansevärd belöning. För detta belopp hade han kunnat köpa sig upp till två hästar eller tre kor. Huset kan man ännu se spår av i det stenparti som finns mitt emot den nuvarande stugan.

¹ Bouppteckning efter Anders Magnus Prytz, 4 mars år 1800. GLA.

År 1821 uppfördes en ny stuga på den plats där den nuvarande står. Den byggdes ut till nästan den dubbla storleken 1876 och huset fick sitt nuvarande utseende. Det utformades då för att bättre passa ihop med gårdens arrendatorsbostad och trädgårdsmästarebostad som utformats enligt den tidens moderna stil.

Mellan åren 1962 och 1986 bodde Henning och Ester Johansson på Kolmaden. De var de sista fast bosatta på platsen. Därefter har torpet använts som föreningsstuga för Skogskarlarnas klubb, en ”skråförening” för äldre orienterare. Dessa sköter torpet tillsammans med Skogsflickornas klubb samt pensionärsföreningen Skogsveteranerna. Ladugården från 1870-talets mitt har byggts ut och är numera nästan dubbelt så lång som tidigare.²

Idag är Kolmaden ett välhållt torp med mycket aktivitet. Därifrån utgår också uppskattade poängpromenader under vår och höst.

² Andersson 1998, s. 3.

Lyckan

Torpet Lyckan. Foto: Per Hallén 2007

2 Lyckan byggdes någon gång mellan 1785 och 1789. Torpet låg utmed en äldre färdväg som gick över utmarken och det kan vara en förklaring till att torpet till en början kallades "Vakttorpet", alltså en grindstuga vid infarten till Stora Torp från utmarken. Torpet gick även under namnet Kolmaden, efter den stora intagan som låg intill torpet. Detta kan lätt leda till förväxlingar då det sedan 1876 varit granntorpet som burit detta namn! Det var inte bara namnet på torpet som ändrades 1876, hela stugan byggdes om. En ny brandförsäkring upprättades år 1876 och den avslöjar förändringarna. Huset hade fått fyra rum istället för bara ett tidigare. Bostadsytan i bottenvåningen ökades från 39 till 155 kvadratmeter. Stugan byggdes ut åt öster vilket medförde att vägen utmed torpet måste flyttas. Stugan fick genom denna förändring det utseende torpet Lyckan i stort sett har än idag. Liksom för Kolmaden gavs Lyckan en stil som påminner om trädgårdsmästarens och arrendatorns bostad vid Stora Torp.

Efter 1945 bodde Eric och Helgas dotter Aina med maken Gustav Möller på Lyckan. De blev de sista fast boende på torpet. År 1981 flyttade de därifrån och ett år senare omvandlades Lyckan till Kafé Lyckan av kompanjonerna Viveka Stolpe och Anna Axelsson.¹

De gav liv åt torpet inte minst genom alla de djur som fick bo i hagen nedanför Lyckan. Vid mitten av 1990-talet kunde man träffa gårdvaren Sappo, en afrikansk dvärgget, två andra getter, ett halvdussin kaniner, ett ankipar samt två kanadensiska minigrisar.² Runt torpet placades dessutom vagnar och slädar från 1800-talet.

Torpare "pistol" Johannes Jakobsson, var båtsman innan han kom som torpare till Stora Torp. Han stannade länge på gården och flyttade runt mellan tre av torpen. Bildkälla: Mannström 1922.

¹ Andersson 1998, s. 4.

² Göteborgs Posten (GP) den 16 juli 1996.

Bengtstorpet

Bengtstorpet med dess år 2013 nyuppförda växthus. Foto: Per Hallén 2013

3 Bengtstorpet har fått sitt namn av den förste torparen Bengt Larsson som flyttade in i torpet 1814. Bengt hade tidigare varit torpare på Trefligheten (idag kallat Kolmaden) endast ett kort stycke från Bengtstorpet. Torpet började byggas år 1813 och troligen var Bengt med vid bygget. Stora Torps gård genomgick stora förändringar dessa år och det behövdes mer utrymme för fler torpare, som kunde arbeta på åker och äng. Torpet låg på en del av Lilla Torps intaga men man hade en överenskommelse, troligen muntlig, om gränsförändringen. Dagens Bengtstorp har inte många likheter med det hus som fanns här under större delen av 1800-talet. Det gamla Bengtstorpet var uppfört i en lång länga där boningshus, fähus, loge och lada var sammanbyggda. Torpet hade endast en våning utan vindsutrymme. Boningshuset var byggt i korsvirke medan de övriga delarna var av timmer. På baksidan, den östra sidan, fanns det en stor vedbod som var något lägre än fähus, loge och lada. Fähuset hade rum för tre kor. Allt detta inrymdes på en yta på knappt 78 kvadratmeter.¹ Bengt stannade inte länge i torpet han namngett. År 1819 lämnade han torpet. Därefter flyttade Jon Petersson med hustru Anna Catharina Larsdotter samt sönerna Johannes och Christian till torpet. De stannade knappt tio år på torpet, fram till 1831, då Jon avled och de övriga familjemedlemmarna tvingades lämna huset.

¹ Brandförsäkringshandling över Stora Torps gård, Örgryte socken, Fnr: 17826 år 1840.

När utmarken skulle skiftas mellan gårdarna efter 1843, stod det klart att Stora Torp hade en allt för stor andel av utmarken under sin gård. Stora Torp fick då avstå Bengtstorpet till Lilla Torp.

Bengtstorpet övergavs, möjligen efter en brand omkring år 1890. Det dröjde till 1899 innan det nuvarande huset var inflyttningsklart och bebott.

År 1956 övertogs torpet av Vasa scoutkår som därmed också fick skyldigheten att underhålla torpet. När Göteborgs stad inspekterade torpet med ladugård år 1959, kunde man konstatera att ladugården var i så dåligt skick att den måste rivas. Dessutom fanns risk att den ”utnyttjades på ett otillbörligt sätt”. Staden tvingas även ge en skriftlig uppmaning till scoutkåren att underhålla boningshuset bättre än vad de gjort under de senaste tre åren.²

Vasa scoutkår lyckades att behålla och hjälpligt underhålla torpet fram till år 1990, då de tvingades ge upp, inte minst på grund av att de hade allt för få medlemmar och ledare.

Därefter stod huset tomt i flera år och kanske hade man tvingats att riva huset om inte Mats Eriksson tagit över arrendet år 1992. Han gav upp arrendet 2013 och därefter har Park och Naturförvaltningen tagit över som arrendator.

² Uppgifter i Förvaltningsbyråns P.M. den 7 april 1959. En kopia förvaras på Göteborgs stadsmuseum, Faktarummet.

Upplevelsevärde och landskap

Foto från ca 1902 - Stora Delsjön, idag Delsjöbadet/teknikbacken, Delsjöområdet var redan då ett populärt rekreationsområde och flertalet besökare gick vägen förbi Stora Torp för att nå sjöarna som var populära bland skridskoåkare. Fotograf okänd. Göteborgs Stadsmuseum.

Kulturmiljön vid Stora Torp har stort värde för alla som unyttjar denna entré. Vid flera tillfällen de senaste åren har miljön hotats av ödeläggelse. Det allvarligaste ingreppet skedde redan 1974 då ena flygelbyggnaden revs av dåvarande Fritidsförvaltningen, de önskade även att riva resterande byggnader. Då stoppades rivningsplanerna efter protester från allmänheten.

Under 2011 framfördes åter hot om rivning, denna gång från Idrotts- och föreningsförvaltningen. Under några få dagar insamlades hundratals namnunderskrifter i protest mot rivningsplanerna.

Dessa kraftiga reaktioner varje gång rivning varit på tal visar att byggnaderna har ett stort värde för besökarna.

Äldre bebyggelse ger besökarna en känsla av tillhörighet, även om de inte är födda och uppvuxna i området. I en kommande avhandling i Kulturgeografi, vid Handelshögskolan vid Göteborgs universitet, beskrivs värdet av kulturhistoriska inslag inom frilufts- och rekreationsområden enligt följande:

”En betydelsefull faktor som medverkar till upplevelsen av sammanhang mellan individ och landskap är kulturhistoriska inslag – äldre jordbruksformer, byggnader, landskapselement och objekt – framstår i båda studier som viktiga för ”platskänslan”, de bidrar till att skapa känslomässiga band till den besökta platsen (grönområdet), men också till att bygden uppfattas som en ”hembygd”. Oavsett om besökarna är födda och uppvuxna i trakten eller ej, verkar tankar och inre bilder frammanas

av de kulturhistoriska inslagen om hur tidigare generationer levt och verkat på platsen. Bilderna av ”tidigare generationers arbete och slit” har förmåga att skapa en personlig identifikation med de människor som tidigare funnits på platsen och sätter därmed det egna livet i ett historiskt perspektiv och framkallar en ödmjukhet ”inför livet”, eller ”det stora sammanhanget”, på samma sätt som mötet med ”naturen” gör i flera av besökarnas berättelser. Samtidigt som berättelserna om de historiska kulturella spåren i landskapet är framträdande och generellt beskrivs som positiva inslag i den tätortsnära ”naturen” verkar inställningen gentemot moderna kulturyttringar vara betydligt svalare. Utgår man från enkät-respondenternas inställning till ett mer ”parklikt” naturumgänge i Borås skogsområden, med framtidsscenarioer som utomhusbio, utomhuskonserter och satsningar på barn- och ungdomsaktiviteter, verkar den generella inställningen vara förvånansvärt negativ, av Boråsrespondenternas svar att döma verkar detta inte vara exempel på aktiviteter man önskar sig i den framtida urbana friluftsskogen.”¹

Äldre bebyggelse ökar alltså värdet av området sett ur besökarens perspektiv. Ingen annan entré till Delsjöområdet, eller något annat rekreationsområde i Göteborg, kan uppvisa en motsvarande miljö som den kring Stora Torp.

1 Henningsson 2014.

Undersökningar av andra äldre kulturlandskap i urbana miljöer, framförallt Nationalstadsparken i Stockholm, har visat att människans långvariga nyttjande av ett område kan skapa rika och intressanta livsmiljöer för både djur och växter.¹ Kring Stora Torps gårdsbyggnader finns många spår i landskapet av tidigare brukare av marken. Allén som utgår från huvudbyggnaden fanns redan under 1700-talet och den leder bort mot området där den första ”trädsolan” anlades. I det omgivande parklandskapet finns spår av 1700-talets systematiskt ordnade trädgård där det förr fanns omkring 200 fruktträd. Under 1800-talet omvandlades trädgården till en engelsk park och resterna av den möter ännu besökarna. Under gräsmattorna finns lämningar efter de grusgångar som ännu en bit in på 1900-talet var i bruk i parken.

Närmast f.d. Radio- och TV-hustomten går en stenmur som utgjorde gränsen mellan inägor och utägor. Dess ålder är okänd men den finns utsatt på kartan från 1815 och därmed kan vi utgå från att den är väl över 200 år gammal. Längre in i Delsjöområdet finns ett nästan helt bavarat hägnadssystem från 1770- och 1780-talen. Dessa hägnader är viktiga för kulturlandskapet, men också för bevarandet av ett antal växter och insekter då stenmurarna även utgör små ekosystem.² Stenmurar som har en ålder av 100 till 500 år har bedömts vara de med bäst förutsättningar att gynna växter, djur och insekter.³ Det är högst troligt att hägnaderna tidigare var av trä men att dessa ersattes av stengårdsgårdar när skogarna i Göteborgsområdet högs ned under 1600-talet. I fallet med Stora Torp kan vi utgå från att det var skogsbristen som var den drivande kraften bakom anläggandet av stenmurar, även om det inte alltid är ett självklart samband. Nyodling och stenröjning av åkermark kan också vara en förklaring till byggandet av stenmurar. Det är högst troligt att merparten av stenen i hägnadssystemet kring Stora Torp faktiskt kommer från de nya åkrarna som kom till under 1700-talets slut.⁴ Hägnadssystemen kring Stora Torp har därmed goda förutsättningar att vara till nytta i naturen samtidigt som de utgör en mycket viktig del i förståelsen av det äldre kulturlandskapet samt ökar upplevelsevärdet för besökarna.

Stora Torps ekonomibyggnader före rivningen av den norra flygelbyggnaden. Historiska miljöer är viktiga och uppskattas av besökarna. Foto: Göteborgs Stadsmuseum 1967.

1 Brathel et al 2005.

2 Collier 2013.

3 Francis 2010.

4 Kardell 2004, s. 202-204.

Källhagens vackra bokskog med lämningarna av en stengärdsgård till höger i bild. Muren markerade gränsen mellan in- och utägor. Högst upp i sluttningen finns lämningar som troligen är husterrasser. Foto: Per Hallén 2014

Grönområden vid Stora Torp

(Text av: Anna Lindqvist & Teresia Millberg)

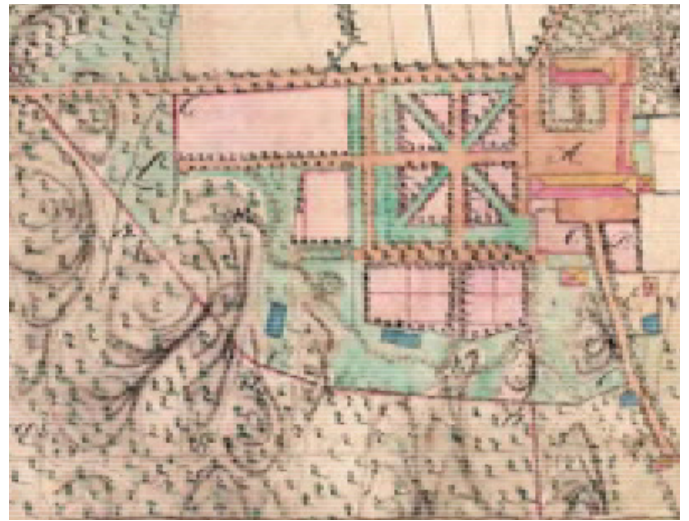
Landskapsparken

Den del av grönområdet vid Stora torp som generellt kan kallas för "Engelsk park", benämns här som landskapspark. Den är belägen sydväst om huvudbyggnaden. Vid år 1815 var området en formell park, som senare kom att omformas till den landskapspark, som vi ser spår av idag. Detta skedde någon gång mellan 1815 och 1899 (enligt studerat kartmaterial). Landskapsparken består till större del av en stor öppen gräsyta, topografin är av böljande karaktär. I södra delen av gräsytan står en "clump" bestående av någon typ av cypress, ca 7 st. Det finns även lövfällande träd i parken av olika art, de är placerade som solitärer. En gångväg löper mellan öst och väst i den norra delen av parken, inte långt från huvudbyggnaden. Inga andra markerade gångstråk finns i parken. Det rinner en bäck i södra delen av parken, där skogen tar vid. Skogsmarken vid landskapsparken är av fuktig karaktär och här rinner flera bäckar. En kallmur löper längs skogsbrynet, med ädellövskog, som gränsar till parken. Förr var troligen gränsen mellan parken och skogen mer vag.

Kartan från 1815 visar att det som idag är landskapspark, vid tidpunkten var en formträdgård i kvarter. Troligen de kvarter med kålrötter, grönsaker och fruktträd som omnämns i en kungörelse från 1783. År 1899 har parken formats om till en landskapspark med trädgångar, buskskikt öppna gräsytor/pelousen och ett tids- och för parktypen karaktäristiskt gångsystem.

Allén

Allén som löper utmed nordvästra tomtgränsen, intill landskapsparken finns utmärkt på kartmaterial från 1815. På kartmaterial från 1899 är allén inte längre utmärkt utanför Stora Torps tomtgräns. Träden i allén är troligen ca 200 år gamla och behöver inte vara de ursprungliga alléträden. Allén består av blandade trädarter, främst bok och lind. Allén visar sig inte i sin ursprungliga form idag i jämförelse med kartmaterialet. Den har förmodligen varit bredare, med raka och tydliga trädader. Det står ett fåtal hasselbuskar invid alléträden, samt andra träd. När de barocka formträdgårdarna kom på 1600-talet, fungerade alléerna som betydande element för gränsdragning i landskapet.

Stora Torps park och trädgård 1815. Källa: Historiska kartor, Stadsbyggnadskontorets arkiv, Göteborgs stad. www.goteborg.se

Stora Torps park och trädgård 1899. Källa: Historiska kartor, Stadsbyggnadskontorets arkiv, Göteborgs stad. www.goteborg.se

Entrén till Stora Torp från Delsjövägen. Foto: Anna Lindqvist 2014

Träd och buskar

I parken finns ädellövträd: bok, lind, alm, ek, lönn och cypress. De buskar som finns är hassel, snöbär, apel och rhododendron. Häckväxter utgörs av oxel, alm, snöbär och apel. I den gamla fruktträdgården, nuvarande arboretum med inhemska trädarter, finns enstaka exemplar av äppleträd kvar.

Användning

Parken används idag till rekreation och delvis bollsporter, t.ex brännboll. Den fungerar också som entré till Delsjöområdet.

”Pelousen”, som utgör stommen i landskapsparken.
Foto: Anna Lindqvist 2014

Fruktträd vid sidan av arboretet.
Foto: Anna Lindqvist 2014

En ”clump” med någon typ av cypress.
Foto: Anna Lindqvist 2014

Arboretet, anlagt i slutet på 1980-talet.
Foto: Anna Lindqvist 2014

Kallmuren som utgör gränsen för det hortikulturella och det mer vilda. Foto: Anna Lindqvist 2014

Allén sedd från landskapsparken. Foto: Anna Lindqvist 2014

Det gångstråk som i dag finns i landskapsparken. Foto: Anna Lindqvist 2014

Sammanfattande kulturhistorisk värdering av Stora Torp

Hur unikt är Stora Torp?

Det finns flera lämningar av gårdsmiljöer inom Göteborgs centrala stadsdelar. I Stora Torps närhet är några större huvudbyggnader från 1700-talet bevarade, Skår, Stora Gårda, Kålltorp (övergården), Lunden och Vidkärr. Något längre bort finns Sävenäs huvudbyggnad med flyglar, men den är idag helt omgiven av SKFs anläggning. Nära centrum finns också lämningar efter landerier¹ (alltså jordbruk som låg på stadens donationsjord). Bagaregården och Stora Katrinelund. Det enda landeriet där även ekonomibyggnaderna finns bevarade är Kvibergsnäs landeri.² Dessutom finns ett mindre grönområde kring landeriets byggnader. Miljön kring gårdslämnarna är oftast helt uttraderad och ersatt av modern bebyggelse.

Stora Torps kvaliteter är unika jämfört med övriga gårdsmiljöer i centrala Göteborg. Vid Stora Torp kan besökaren ännu mötas av huvudbyggnad, ekonomibyggnader, bostäder för arrendator och trädgårdsmästare samt flera välbevarade torp. Även landskapet kring byggnaderna finns kvar med månghundraåriga stenmurar som delar inägor från utägor och ett äldre vägnät som sträcker sig ut i golfbanans landskap, som även den i stort har bevarat det gamla åkerlandskapet utbredning i landskapet.

Stora Torps byggnader

Huvudbyggnaden och Trädgårdsmästarebostaden tillkom under 1870-talet, som ett led i återuppbyggnaden efter den brand som förstört den gamla huvudbyggnaden. I samband med uppförandet av den vita slottsliknande byggnad som ännu står på platsen genomfördes en omfattande ombyggnad av gårdens samtliga byggnader samt anläggandet av en ny trädgårdsmästarebostad och nya trädgårdsanläggningar. Den äldre arrendatorsbostaden och dess ekonomibyggnader anpassades till samma stil som gällt vid uppförandet av trädgårdsmästarebostaden som bär tydliga spår av förebilderna i Charles Emil Löfvenskiöld planschverk.

Torpen Kolmaden och Lyckan byggdes om under samma period och fick en utformning som liknade ekonomibyggnaderna och arrendatorsbostaden. Det skapades alltså en enhetlig byggnadsstil som sträckte sig från huvudbyggnaden hela vägen upp till Stora Delsjön.

Samhällshistoria och pedagogik

Stora Torps byggnader och dess omgivande kulturlandskap innehåller lämningar från många olika tidsperioder. Den senare delen av 1800-talet och sekelskiftet 1900 är de mest framträdande i och omkring de bevarade byggnaderna. Där avspeglas hur en större gård med stark koppling till handels- och industristaden Göteborg såg ut vid den tidpunkten.

Det finns många möjligheter att använda området som ett pedagogiskt exempel för att illustrera samhällsutvecklingen under drygt tusen år.

* *Övergången mellan vikingatid och medeltid* är svår att skildra, men vid Stora Torp går det att visa hur den tidens ”torp” över århundraden utvecklades till stora och självständiga jordbruk. Denna tidiga del av gårdens historia är också ett utmärkt exempel på hur adelsväsendet växte fram i landet och vilka konsekvenser det fick för samhällsutvecklingen.

* *En by under feodalismen*. Vid Stora Torp finns ännu några spår av det äldre feodalsamhällets bybildning. Den viktigaste lämningen är det stora stenmagasinet, som är det enda bevarade av flera liknande i trakten. Där samlade byfogden naturaintäkter från bönderna vilka sedan såldes på stadens marknader. Pengarna skickades sedan till byns ägare som oftast var bosatta i Stockholms-trakten.

* *Handelsmän och industriägare som jordägare*. De bäst bevarade delarna av Stora Torp är från den epok när stadens rika invånare köpte upp stora arealer kring staden där de bedrev både näringsverksamhet i form av jordbruk och kunde upprätta sommarbostäder. Sommartid härjades staden av sjukdomar och de som hade råd och möjlighet vistades därför gärna utanför centrum de varma månaderna. Stora Torp är även i denna aspekt ett gott exempel.

Personhistoria

Det finns många berättelser kring människor med koppling till Stora Torp, de rika och mäktiga så väl som de fattigaste i samhället.

* Ebba Månsdotter, en av 1500-talets mest beryktade och stridbara jordägare i Sverige.

* Anders Magnus Prytz, ämbetsman från Göteborg som betydde mycket för gårdens utveckling, bland annat vid vidgad skogsplanering och nyodling.

* David Carnegie & Oskar Ekman, personer med mycket stor betydelse för Göteborgs ekonomiska utveckling under 1800-talet, spår av deras verksamhet finns i hela Göteborgsområdet. Deras verksamhet inom handel, in-

1 Landerierna i Göteborg har utförligt undersökts i Enhörning 2006,

2 Lönnroth 1999 del II s. 26-27.

TrädgårdsmästARBostaden sett från väster. Huset ligger fritt i tillhörande trädgård.

Foto: Michelle Joannides Barr 2014

dustri och finans sträcker sig även långt utanför stadens gräns.

* Det finns material kring flera av gårdens arrendatorer, torpare och trädgårdsmästare som kan lämna ett viktigt bidrag till förståelsen av 1800-talets samhälle.

* Det finns även berättelser från 1800-talet och det tidiga 1900-talets om original och uteliggare. Än idag finns det personer som bosätter sig nära Stora Torp i enkla kojor eller tält, inte långt från de platser där 1800-talets "uteliggare" hade sina tillfälliga hem.

Upplevelsevärden

Den som vandrar från spårvagnshållplatsen vid Bögatan möts av Delsjöområdet mest unika entré vid Stora Torp. Den stora vita slottsbyggnaden leder besökaren in mot de röda ekonomibyggnaderna och det stora grå stenmagasinet. Utmed vägen upp till Stora Delsjön kantas vägen av stenmurar som vittnar om 1700-talets odlarmöda i området och flera små röda torp. Lite vid sidan av vägen kan den intresserade besökaren finna fornminnen, rester av ett utsiktstorn samt en märklig liten gravsten där Stora Torps ägare begravde sina hundar.

Stora Torps byggnader och kulturlandskap skapar ett stort värde i den stora gröna kilen som sträcker sig bort mot Härskogen.

Fortsatt forskning

Stora Torp erbjuder goda möjligheter för tvärvetenskaplig forskning kring Göteborgsregionens största rekreationsområde, Delsjöområdet. Denna inventering av områdets byggnader, parklandskap och skiss av dess historia utgör ett första steg mot ett större forskningsarbete.

I det fortsatta arbetet kommer samarbetet mellan Ekonomisk historia och Kulturvård att fördjupas och vidgas med forskare från kulturgeografi och arkeologi.

Detta samarbete kommer att möjliggöra ett långtidsperspektiv där både nutida markanvändning och besöksstryckets effekter kan undersökas liksom områdets mer avlägsna historia.

Jordkällaren sett från öster.

Foto: Michelle Joannides Barr 2014

Stora Torp - framtidsmöjligheter

Delsjöområdet är Göteborgsregionens mest välbesökta rekreationsområde med omkring 1,5 miljoner besök varje år. Många besökare väljer idag bil som transportmedel till exempelvis Skatås. Stora Torp erbjuder ett mycket gott alternativ då det är den bästa entrén när det gäller närhet till kollektivtrafik. Spårvagnslinje 5 har en hög turtäthet till Bögatans hållplats.

Vid Stora Torp finns den enda återstående möjligheten att visa hur en större gård invid Göteborgs centrum såg ut och fungerade för knappt 100 år sedan. I stort sett alla byggnader är bevarade, dessutom finns större delen av gårdens utmarker med dess torp kvar i ett utförande som gör det möjligt att förstå gården i dess helhet.

Denna miljö har mycket goda möjligheter att bevaras och utvecklas. Det är viktigt att det är en fortsatt levande miljö i och omkring byggnaderna som helst också skall vara tillgängliga för besökarna.

Redan i utredningen 1969¹ och igen i Göteborgsregionens naturvårdsplan 1973 betonades möjligheterna till att utveckla Stora Torp och dess byggnader.

"Befintliga byggnader vid Stora Torp och Sjölyckan föreslås kompletteras för att bl a utnyttjas för information, utställningar, ("naturcentrum"), och föreningsmöten"²

Det innebär att frågan väcktes redan för väl över 40 år sedan, det är därmed hög tid att gå till handling. Byggnaderna behöver renoveras och användas på ett sätt så att de bevaras för framtiden.

I exempelvis den gamla ladugårdsbyggnaden skulle det kunna finnas utrymmen för ett mindre besökscentrum. En stor insats för kulturmiljön vid Stora Torp vore ett återuppförande av den rivna flygelbyggnaden. Det skulle ge ett besökscentrum ytterligare yta. Där skulle olika verksamheter kunna samlas. Den återuppförda byggnaden skulle kunna bli utgångspunkten för ledarledda turer i området med inriktning på natur och kulturhistoria.

¹ Delsjöreservatet 1969, s. 42.

² Göteborgsregionen. Naturvårdsplan Del 2. 1973. s. 31

Magasinsbyggnaden sedd från huvudvägen. Det tidigare grustaget har påtagligt format landskapet.

Foto: Michelle Joannides Barr 2014

En fortsatt djurhållning i stallbyggnaden är viktig för att även i fortsättningen skapa liv i området. I detta besökscentrum skulle också kunna hållas mindre marknader vid exempelvis jul och påsk, samt föredragsverksamhet.

I ett nytt besökscentrum skulle det kunna finnas en naturlig bas för idella organisationer som bedriver sin verksamhet i Delsjöområdet. Det skulle också kunna ge stadens skolor och daghem en naturlig träffpunkt vid aktiviteter i naturområdet.

Den numera igenlagda trädgården vid Stora torp kan återuppväckas. Där skulle det finnas möjligheter att köpa närproducerade trädgårdsprodukter samt ge en extra upplevelse för alla besökare.

I Stora Torps närområde finns goda förutsättningar att återskapa ängs- och betsemarker. Det bör till och med vara möjligt att börja bruka någon av de f.d. åkrarna i liten skala med äldre metoder för att ytterligare öka upplevelsevärde.

Sker det en satsning på området vid Stora Torp kan det bli ett kraftfullt centrum med högt upplevelsevärde som kommer att locka besökare till området som då får uppleva Delsjöområdets vackraste och mest intressanta kulturmarker. Det kan då bli en värdig entré till Delsjö-Härskogskilen med betydelse för inte bara Göteborg utan för hela regionen.

Källor

Göteborgs Stadsfullmäktiges Handlingar

Stora Torps egendoms arkiv - Privata arkiv, GLA/A0380

Litteraturförteckning

Arcadius, K., "Stenvägg utåt vägen. Gårdarnas nya byggnadsmaterial". *Skånsk sten. Skönhet och möda*. Skånes Hembygdsförbund Årsbok 2002. Lund.

Björklund, J. & Rydberg, V., *Göteborg med dess omgivelningar framställt i taflor*. Göteborg 1859-1862.

Brathel et al "History and Local Management of a Biodiversity-Rich, Urban Landscape." *Ecology and Society* 10 (2): 10 2005.

Collier, MJ., (2013) "Field boundary Stone Walls as Exemplars of 'Novel' Ecosystems. *Landscape Research* 38:1, 141-150.

Delsjöreservatet: en utredning för Göteborgs stadskollegium, Gako AB, Göteborg, 1969.

Den tätortsnära naturen i Göteborgsregionen: förslag till program för skydd av tätortsnära naturområden: remisshandling juni 2003. (2003). Göteborg: Länsstyrelsen Västra Götaland.

Dunér, K. & Hall, T., (red.), *Svenska hus: landsbygdens arkitektur : från bondesamhälle till industrialism*. 2. rev. uppl. Stockholm 1999.

Dunér, S. & Dunér, K., *Den gyllene trädgården: trädgårdskonstens idé- och kulturhistoria från Adam till ortagård*. 2. uppl. Stockholm 2004.

Enhörning, G., *Landerierna i Göteborgs stadsbyggande*. Göteborg 2006.

Francis RA., "Wall ecology: A frontier for urban biodiversity and ecological engineering". *Progress in Physical Geography*. 35 (1) 43-63 2010.

Gadd, C-J., *Det svenska jordbrukets historia. Bd 3, Den agrara revolutionen : 1700-1870*, Stockholm 2000.

Grönstrategi för en tät och grön stad. Göteborgs Stad. Park och natur. 2014.

Görvälnkilen. Upplevelsevärden i Stockholmsregionens gröna kilar - 10:2004. Regionplane- och trafikkontoret. 2004.

Ursprungligen användes byggnaden till vagnhästar och finare vagnar. Det fanns även en bostadsdel i huset. Under 1900-talet var byggnaden delvis garage. Idag hyrs byggnaden ut och används till hönshus.
Foto: Per Hallén 2014

Göteborgsregionen. Naturvårdsplan del 2. Göteborg 1973.

Hallén, P., *Storstadens utmark: Delsjöområdets historia under 10 000 år : fem kulturhistoriska vandringar och en cykeltur*. Göteborg 2007.

---- "Nordiska sjuårskriget och dess följder". *Majornas historia: krig och oxar, sill och socker : nedslag i uthamnen Majornas historia fram till 1920*. Göteborg 2007.

---- "Delsjön i människans tjänst" *Göteborg förr och nu*. Göteborgs Hembygdsförbunds Skriftserie, Volym XXXV, Nummer/häfte 2014, Sidor 5-18, 2014

---- *Det stora och lilla Torpet. Byn torps historia från medeltid till nutid*. (preliminär titel, kommande)

Hansen, A., & Nordström, K., *Gårdar kring Göteborg: en bebyggelsehistorisk översikt*. Göteborg 2007.

Harrison, D., *Jarlens sekel*. En berättelse om 1200-talets Sverige. Stockholm 2002.

Henningsson, S., *Friluftsliv och upplevelser i tätortsnära naturpräglade områden - Vad kan individens minskande "naturvana" betyda? Avhandlingsmanus vid avdelningen för Kulturgeografi*, Göteborg 2014.

Holmström, E., & Odenbring Widmark, M., *Västgötagårdar: en bebyggelsehistorisk översikt*. Göteborg 2004.

Iversen, T., *Norskt slaveri i middelalderen*. Bergen 1994.

Isacson, Maths & Flygare, Iréne. *Det svenska jordbrukets historia. [Bd 5], Jordbruket i välfärdssamhället : 1945-2000*. Stockholm 2003.

Johansson, K., *Kulturhistorisk bedömning av parker och grönområden: en metodutveckling*. Stockholm: Kulturmiljöenheten, Stockholm 2011.

Johansson, M., *Stora Torp*. Bebyggelseantikvariskt program, Bebyggelsehistorisk uppgift. Avdelningen för kulturvård. Göteborg 2001.

Kardell, Ö., *Hägnadernas roll för jordbruket och byalaget 1640-1900*. Uppsala 2004.

Kulturhistorisk bedömning av parker och grönområden - en metodutveckling. Stockholms Stadsmuseum, Kulturmiljöenheten. Byggnadshistorisk rapport 2011:4.

Lange, U., "Den svenska lantbyggnadskonstens fader. Charles Emile Löfvenskiöld och fähusarkitekturen". *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 29 1995.

---- "Den föränderliga ladugården" *Byggnadskultur Tidskrift för byggnadsvård*. 2007:2

---- *Ekonomibyggnader på skånska herrgårdar: idéhistoriska speglingar i lantbrukens arkitektur*. Stockholm 2008.

---- *Ladugården: om lantbrukets bebyggelse och arkitektur 1600-2000*, Stockholm, 2011.

Linde Bjur, G., *Arkitekter & fasader: Göteborg 1850-1920*. 1. uppl. Stockholm 2013.

Lundgren, M. *Fd Radio- och TV-huset historisk dokumentation*. 2007.

Lundquist, K., "Till parkens försvar". *Utblick landskap*. 1992:3, s. 44-49

Lönnroth, G., (red.) *Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i Göteborg: ett program för bevarande*. Göteborg 1999.

Mannström, O., *Oscar Ekman 1812-1907: en minnesbok på grundvalen av brev, dagböcker och andra dokument*. Stockholm 1922.

Molander, B., *Järn i gamla byggnader*. Stockholm 1985.

Myrdal, J., (red.), *Det svenska jordbrukets historia. [Bd 2], Jordbruket under feodalismen : 1000-1700*, Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg, Stockholm 1999.

Allén som sträcker sig bort mot "slottet" planterades under 1770-talet. I området där det idag enast finns stora öppna gräsytor fanns då över 200 fruktträd och flera fiskdammar. Foto: Anna Lindqvist 2014

Nevés, C., *Trälarna i landskapslagarnas samhälle: Danmark och Sverige Uppsala 1974.*

Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län. 1, Ortnamnen i Sävedals härad jämte gårds- och kulturhistoriska anteckningar. Göteborg 1923.

Oscar Ekman: en portalgestalt : dokumentation från Ekmandagen : Göteborgs universitet 3 december 2007. Göteborg.

Prytz, C. G. *Kronologiska anteckningar rörande Göteborg.. 2. tillök. uppl.* Göteborg 1898.

Reinar, D.A., & Westerlind, A.M., *Kulturmiljöanalys: en vägledning för användning av DIVE.* Stockholm 2009.

Schönbeck, G. *Victor Von Gegerfelt.* Arkitekt i Göteborg. En yrkesman och hans verksamhetsfält 1841-1896. Göteborg 1991.

Segal, S. *Notes on Wall Vegetation.* The Hauge 1972.

Strukturbild för Göteborgsregionen. Göteborgsregionens kommunalförbund maj 2008.

Svala C, *Från Ladugård till Djurstall –Ekonomibyggnader under 250 år.* Kungl. Skogs- och lantbruksakademien

Lund 1993.

---- "Typritningar och teknikutveckling formade lantbrukets ekonomibyggnader under två sekel". *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 29 1995.

---- *Den svenska gården: från torp till herresäte.* Stockholm 1998.

Ulväng, G., *Herrgårdarnas historia.* Arbete, liv och bebyggelse på uppländska herrgårdar. Uppsala 2008.

Unnerbäck, A., *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse.* Stockholm 2002.

Wieselgren, O., "Sara Louise Antoinette Falkenberg (f. Ekman)", urn:sbl:15082, *Svenskt biografiskt lexikon*, hämtad 2014-02-27.

Vihemäki, P., *Lunettfönster - lötningsteknik i den rundakarmöverdelen.* Uppsats för avläggande av högskoleexamen i Kulturvård, Bygghantverk 2011. Institutionen för Kulturvård Göteborgs universitet.

Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift Del II 1901-1909.

Mellan Stora Torp och Delsjövägen har under hösten 2014 det nya bostadsområdet Örgryte-Torp med 500 nya lägenheter börjat att byggas. Till vänster skall NCC:s nya hus ligga och till höger bygger HSB sin första förening i det nya området.
Foto: Per Hallén 2014.